

<https://doi.org/10.4467/2543733XSSB.25.028.22525>

MICHAŁ TADEUSZ NAJMAN

Judge Assistant at the District Court in Warsaw (XXII Intellectual Property Department)

 <https://orcid.org/0000-0001-8207-8458>

Kulturowe uwarunkowania prawa w państwach bałkańskich na przykładzie przestępstw wykonywanych na zwłokach ludzkich i miejscach ich spoczynku

Abstrakt

Bałkany stanowią region niejednorodny kulturowo, co od wielu lat jest zarzewiem wielu konfliktów zbrojnych na tym obszarze. Tworzone na nim państwa i ich granice często nie respektowały pochodzenia etnicznego zamieszkujących go ludności. Od końca XX wieku coraz więcej grup narodowych uzyskało niepodległość i utworzyło uznawane na arenie międzynarodowej państwa. Celem artykułu jest zbadanie, czy i w jaki sposób uwarunkowania pozaprawne wpłynęły na ukształtowanie prawa w wybranych krajach. Badania ograniczone zostały do grupy zachowań najbardziej pierwotnie związanych z normami kulturowymi, tj. kryminalizowanych czynów wykonywanych na zwłokach ludzkich i miejscach ich spoczynku. W pracy wykorzystano analizę literatury przedmiotu oraz analizę aktów prawnych w dziewięciu krajach bałkańskich. Wnioski z analizy wskazują na nadrzędność uwarunkowań kulturowych w procesie tworzenia norm prawnych.

Słowa kluczowe: Bałkany, zwłoki, grób, prawo, przestępstwo, kultura, zwyczaj, pochówek, znieważenie, cześć

Cultural determinants of law in the Balkan countries on the example of crimes committed on human corpses and their resting places

Abstract

The Balkans is a culturally diversified region because of what plenty of armed conflicts occurred there. The created here states and their borders often did not respect the ethnic origin of their inhabitants. Since the end of the 20th century, more and more national groups have gained independence and established own states. The aim of the article is to examine whether and how extralegal conditions have influenced the formation of law in selected countries. The research has been limited to the group of behaviors deeply associated with cultural norms, i.e. criminalized acts

performed on human corpses and their resting places. The work uses an analysis of the literature on the subject and an analysis of legal acts in nine Balkan countries. The conclusions from the analysis indicate the primacy of cultural conditions in the process of creating legal norms.

Keywords: Balkans, corpse, grave, law, crime, culture, custom, burial, insult, reputation

Wprowadzenie

Balkany uchodzą za kolebkę cywilizacji europejskiej, jednocześnie jest to region niejednorodny etnicznie i narodowościowo. Brak solidarności pomiędzy wieloma wspólnotami był zarzewiem wielu konfliktów, które przetoczyły się przez ten półwysep. Sztucznie kreowane byty państwowe z zewnętrznie narzucanymi granicami ulegały szybkiemu rozkładowi lub przeobrażeniu. Współcześnie wskazuje się, że na Półwyspie Bałkańskim¹ znajduje się jedenaście krajów (Bułgaria, Chorwacja, Albania, Bośnia i Hercegowina, Słowenia, Czarnogóra, Grecja, Macedonia Północna, Kosowo, Turcja, Serbia)². Wielorakość kultur występujących w danym regionie pozwala zbadać czy owa odmienność grup narodotwórczych wpływa jednocześnie na odmienność porządków prawnych w obecnych państwach wytyczonych na półwyspie. Innymi słowy, przykład Bałkanów pozwala wskazać, czy odrębności kulturowe poszczególnych grup zamieszkujących dany rejon znajdują odzwierciedlenie w odrębnościach prawnych – pomimo narzuconej unifikacji państwowej w ubiegłym stuleciu.

Przedstawiane zagadnienia można zweryfikować poprzez poddanie badaniu regulacji najbardziej pierwotnych i jednocześnie najbliższej związanych z normami kulturowymi zinternalizowanymi najgłębiej przez daną wspólnotę. Są to niewątpliwie normy związane z kultem zmarłych³. Wykształcają się one we wczesnym etapie powstawania społeczeństwa i nie zanikają wraz z jego rozwojem. Ich stosowanie jest także niezależne od stopnia wzrostu gospodarczego oraz cywilizacyjnego. Upraszczaając, normy te, pierwotnie znajdujące oparcie w religii (wierze), trwają dalej w społeczeństwie, nawet pomimo stopniowego zanikania w nich pierwiastka wyznaniowego. Przykład Bałkanów, gdzie regulacje prawne często były narzucane przez podmioty zewnętrzne, daje możliwość weryfikacji czy normy kulturowe związane z kultem zmarłych, pozornie mało istotne dla funkcjonowania państwa, opierają się narzucanym (i następnie często pozostawianym) regulacjom prawnym.

Powyższe rozważania przedstawiono poprzez analizę uwarunkowań norm kulturowych związanych z kultem zmarłych w wybranych krajach. Następnie przeanalizowano normy

---

¹ Terytorium, które od zachodu wyznacza Morze Adriatyckie i Morze Jońskie, od wschodu Morze Czarne i Morze Marmara (cieśniny Bosfor i Dardanele), od południowego wschodu Morze Egejskie. Północna granica półwyspu ma charakter umowny. Zgodnie z tradycją przebiega wzdłuż Dunaju od Morza Czarnego do ujścia Sawy (rejon Belgradu), następnie wzdłuż Sawy do ujścia Kupy (rejon miasta Sisak), kolejno wzdłuż Kupy aż do jej źródła (rejon Osilnicy), następnie przekracza pasmo Gorski kotar przez tzw. Bramę Liburnijską (Vrata) na południe od góry Risnjak i dochodzi do Morza Adriatyckiego w rejonie Rijeki (J. Markowska, *Balkany – określenie medialne czy region geograficzny?*, Prace i Studia Geograficzne, 44/2010, s. 46–48).

² R. Bilski, *Kocioł bałkański*, Świat Książki, Warszawa 2000, s. 19–21; T. Grant, *Extending decolonization. How the United Nations might have addressed Kosovo*, Georgia Journal of International & Comparative Law, 28(9)/1999, s. 14.

³ P. Nemeth, *Legal Rights and Obligations to a Corpse*, Notre Dame Law Review, 17(1)/1943, s. 71.

prawne, zawarte w kodeksach karnych tych państw, kryminalizujące zachowania wykonywane na zwłokach ludzkich. Zbadane zostały regulacje: albańska, chorwacka, macedońska, czarnogórska, grecka, serbska, bośniacka, słoweńska oraz kosowska. Pominięto analizę regulacji bułgarskiej oraz tureckiej z uwagi na odmienne uwarunkowania pozaprawne wskazanych regulacji. W prawie bułgarskim wciąż widoczne pozostają wpływy rosyjskich rozwiązań prawnych (w ujęciu funkcjonalnym, a nie systemowym)⁴, z kolei prawo tureckie, mimo że zgodnie z Konstytucją Turcja pozostaje krajem świeckim⁵, częściowo opiera się na aksjologii muzułmańskiej (islamskiej)⁶.

1. Grecja

Krótki rys historyczno-filozoficzny

Półwysep Peloponeski oraz niektóre wyspy greckie (m.in. Kreta, Rodos) uznawane są za kolebkę cywilizacji zachodnioeuropejskiej⁷. W czasach starożytnych w rejonie tym powstały systemy filozoficzne, na których przez wiele stuleci opierała się filozofia starego kontynentu. Pod względem politycznym półwysep początkowo znajdował się pod panowaniem niepodległych państw-miast (polis), a po roku 146 p.n.e. znalazł się pod rządami Republiki Rzymskiej, następnie Cesarstwa Bizantyjskiego. Pod koniec XV wieku na terytorium tym panowało Imperium Osmańskie, od którego Grecja uzyskała niepodległość w 1821 roku. Podkreślić należy, że wielonarodowość obszaru nie pozostawała bez wpływu na pośmiertną ochronę zwłok i miejsca ich spoczynku, jednak nie odegrała ona tak istotnej roli, jak normy kulturowe wykształcone w okresie klasycznym, co zostanie wykazane w dalszej części tekstu.

Grecy z okresu klasycznego wyobrażali sobie życie pozagrobowe na wiele sposobów, od prostej kontynuacji doczesnego życia, poprzez rekompensatę za czyny popełnione za życia. Wierzenia Greków opierały się na założeniu, że ci, którzy umarli, żyją w innym świecie tak, jak pamięta się ich za życia. To, za co są pamiętani, stanowi istotę ich istnienia pozagrobowego. Podobnie rzecz ma się z ich cechami osobistymi – piękne kobiety pozostają urodziwe, mądrzy i sprawiedliwi władcy pozostają rozumni i bezstronni. Ta idea życia pozagrobowego jako kontynuacji społecznego i etycznego porządku życia pojawia się nie tylko w mitycznym wyobrażeniu podziemnego świata, ale w rzeczywistych praktykach, które składają się na rytuały kultu pogrzebowego i grobowego. Żywi traktują obowiązki wobec zmarłego jako kontynuację wzajemnych relacji oraz obowiązków rodzinnych i wspólnotowych, szczególnie na wzór relacji rodzic – dziecko. Rodzina nadal okazuje należny szacunek nieżyjącemu rodzicowi, a zmarły nadal zapewnia opiekę i pomoc swojemu potomstwu, jaką pełnił jako rodzic. Relacje trwają mimo śmierci. Podobnie jak

⁴ A. Vasiliev, S. Groisman, *Legal doctrine as a source of law in Russia and Bulgaria: comparative aspects*, *Gosudarstvoipravo*, 7/2022, s. 31–32.

⁵ Szerzej: A. Davison, *Turkey, a “secular” state? The challenge of description*, *The South Atlantic Quarterly*, 102(2)/2003, s. 333–350.

⁶ J. Bury, J. Kasprzak, *Prawo karne islamu*, Warszawa 2007, s. 7.

⁷ R. Beaton, *Civilisation or Civilisations? New Contexts for the Ancient Greek Achievement*, w: G. Giannakis (red.), T. Papanghelis (red.), A. Rengakos (red.), *The Future of the Past*, De Gruyter, Berlin 2024, s. 3–9.

żyjący krewni będą się rozkoszować odbitą chwałą wykazanych przez jednostkę doskonałości lub ganić tę jednostkę za hańbę, tak samo zmarli są zadowoleni lub rozgniewani zachowaniem żyjących. Wzajemną troskę o siebie porównuje się do innych relacji, w których etyczne jest poprawne zachowanie wobec tych, którzy dobrze odnosili się do nas. Ta relacja rodzica do dziecka jest jednak tak ważna, że kandydat na urząd publiczny będzie badany, czy dobrze traktował swoich rodziców, zarówno za życia, jak i po śmierci, dbając o ich groby⁸. Ta dbałość o groby była tak ważna, że bezdzietni mężczyźni mogli adoptować spadkobiercę, który kontynuował tradycję rytuałów, ten ostatni zaś mógł w sądzie powołać się na wierne wykonywanie czynności pogrzebowych i grobowych jako dowód adopcji (co dawało możliwość odziedziczenia całego majątku z pierwszeństwem przed innymi żyjącymi krewnymi). Żyjący byli zatem etycznie zobowiązani do kontynuowania opieki nad zmarłymi krewnymi, do przestrzegania zwyczajowych obrzędów pogrzebowych i okresowej opieki nad ich grobami, składając ofiary w regularnych okresach na cześć zmarłego. Podobnie zmarli opiekowali się swoimi potomkami, a żywi mogli zwrócić się do nich o pomoc i wsparcie w kryzysie.

W dyskusji na temat opieki nad sierotami w *Prawach* Platon odnosi się do:

dusz zmarłych, których naturalnym instynktem jest troska szczególnie o własne potomstwo i bycie życzliwie nastawionym do tych, którzy ich szanują, i wrogo nastawionym do tych, którzy ich nie szanują.

Ci, którzy zapewniają należny szacunek (*timē*) zmarłym, mogą liczyć na ich przychylność. Powyższe przesłanie znalazło odzwierciedlenie także w regulacji prawnej. W prawodawstwie antycznej Grecji znieważenie zwłok było przestępstwem zagrożonym karą 1000 drachm i była to kara dwukrotnie wyższa niż za znieważenie osoby żyjącej⁹. Przestępstwem było również zniszczenie, znieważenie lub zbezczeszczenie grobu, stosu pogrzebowego, pomnika lub słupa nagrobkowego. Nie wiadomo jednak, jaka groziła za to kara¹⁰.

Regulacja prawna

Szczególne pośmiertna ochrona osób zmarłych znalazła wyraz również we współczesnym greckim prawie karnym. Z uwagi na znaczne zmiany kodeksu karnego z 1950 roku (ποινικός κώδικας)¹¹, mające miejsce w nowelizacji z 2019 roku (N. 4619/2019 (μέχριτο N. 4816/2021)) oraz kolejno w 2021 roku (N. 4855/2021 (μέχριτο N. 4908/2022))¹², które

⁸ R. Edmonds, *The Ethics of Afterlife in Classical Greek Thought*, w: D. Wolfsdorf (red.), *Early Greek Ethics*, Oxford University Press, Oxford 2020, s. 547–552.

⁹ J. Rominkiewicz, *Ateńskieprawopogrzebowe*, Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo, 319(3674)/2015, s. 24.

¹⁰ Ibidem, s. 25.

¹¹ Law 1492 of 1950 in conjunction with Presidential Decree 283 of 1985 as of 28 February 2017.

¹² G. Dimarchos, A. Maginas P. Stergiannis, *KodeksKarny – Potrójna Tabela Porównawcza (ΠοινικοσΚωδικασΤριπλοσΣυγκριτικοσΠινakas)*, Ateny 2022, https://www.lawspot.gr/sites/default/files/images/nea/poinikos_kodikas-triplos_sygkritikos_pinakas.pdf dostępna 20.12.2024. W dalszej części skrót „k.k.” odnosi się do wskazanej ustawy.

znacząco ograniczyły liczbę typów przestępstw odnoszących się do naruszenia zwłok lub miejsca ich spoczynku przedstawione zostaną regulacje obowiązujące do roku 2019 wraz z ich zmianami.

Pośmiertna ochrona zwłok ludzkich co do zasady przebiega dwutorowo. W pierwszej kolejności odnosi się do ochrony fizycznych pozostałości człowieka, tj. zwłok oraz miejsca ich spoczynku. Niekiedy ochrona ta związana jest również z zapewnieniem ustalonego w przepisach szczególnych sposobu postępowania ze zwłokami oraz procesem pochówku¹³. Częściej jednak odwołuje się do pieczy nad ciałą należną zmarłemu, poprzez penalizowanie znieważenia, desakracji lub naruszenia spokoju (nienaruszalności zmarłego)¹⁴. Ustawodawca grecki wprowadził również typ przestępstwa związany z pośmiertną ochroną czci.

W art. 201 k.k., zawartym w rozdziale siódmym „ochrona pokoju religijnego” (Epi-voulí Tis Thriskeftikís Eirínis) wskazano, że podlega karze, kto samowolnie zabiera zwłoki, ich części lub prochy zmarłego od osoby uprawnionej do pieczy nad nimi albo dopuszcza się niestosownych, uwłaczających czynów w stosunku do nich lub grobu (Ópoios afaireí aftháireta nekró í mélitou í tintéfra tou, apó ekeinous pouéchoundikaíoma na ta fyláxoun í energeí práxeis yvristiká anármotesschetikésmé aftá í metáfo). Przepis ten został uchylony w 2019 roku. W uzasadnieniu wskazano, że zachowanie to jest jedynie uszczegółowionym opisem zachowań związanych z przestępstwem naruszenia porządku publicznego stypizowanego w art. 168 k.k. w przypadku pogrzebów świeckich, jak również przestępstwem zakłócenia ceremonii religijnej oraz dopuszczenia się czynów obelżywych i niewłaściwych w kościele lub w tolerowanym przez państwo miejscu przeznaczonym na zgromadzenie religijne (ópoiosmésa seekklisía í setópo orisménogia thriskeftikisynáthroisi anektí katáto polítevma energeí yvristiká anármotestés práxeis) zawartych w art. 200. k.k. Z podobnych przyczyn usunięte zostało przestępstwo naruszenia wydanych przez organ właściwy do spraw ochrony zdrowia publicznych regulacji związanych z wystawieniem zmarłego na widok publiczny lub przepisów dotyczących czasu, miejsca i sposobu pochówku (Ópoios paravaíneitisiatáxeis pouekdídei í armódia archígia tin prostasia tisdimósias yegeías kai oi opoies aforountínékthesinekrónsekoinithéa í tochróno, tontópo í tontrópo touentafiasmóutous) (art. 426 k.k.). Ochrona zwłok i miejsca ich pochówku w greckim prawie karnym do 2019 roku pozostawała zatem formalnie związana z religią.

Innym przestępstwem przeciwko zwłokom i miejscom ich spoczynku do 2019 roku stanowiło stypizowane w art. 373 k.k. ograbienie zwłok w celu uzyskania korzyści majątkowej dla siebie lub osoby trzeciej (ópoios nekrosylíseime tymvorychía, skopévontas na apoktísei paránoma o ídios í trítos perioussiakí oféleia). W nowelizacji z 2019 roku przepis ten usunięto, uznając, że ochrona zwłok jest dostatecznie realizowana w art. 374 ust. 1 lit. a k.k., gdzie wskazano, że dopuszczający się przestępstwa kradzieży podlega karze pozbawienia wolności do lat dziesięciu, jeżeli z miejsca przeznaczonego do kultu religijnego zabrano rzecz służącą kultowi religijnemu (I klopí timoreítai mekátheirxiéosdéka éti kaichrimatikí poiní an o ypaítios afaireí apó tópo proorisménogia thriskeftikí latreía, prágma afieromé-

¹³ M. Najman, *Division of offences carried out on human corpses due to their statutory object of protection*, *Juridical Tribune*, 9(3)/2019, s. 611–612.

¹⁴ M. Najman, *Determinants of the Object of Protection of the Crime of Desecration of a Corpse and a Grave and Defamation of a Deceased Person*, *Krytyka Prawa. Niezależne Studia nad Prawem*, 13(3)/2021, s. 245–250.

nose aftikallitechnikís i archaiologikís i istorikíssimasias). Co jednak istotne, w znowelizowanym art. 377 k.k. wskazano, że sprawca podlega karze, gdy dopuszcza się przestępstwa określonego w art. 372, 374 lit. a i 375 k.k. w stosunku do rzeczy o małej wartości (πράγμα μικρής). Jeżeli jednak czynu dokonano z konieczności natychmiastowego użycia lub zużycia przedmiotu kradzieży albo przywłaszczenia, sąd może uznać czyn za bezkarny (Anómos i práxiteléstike apó anánkigia ámesichrísí i análositou antikeiménoutisklopís i ypexairesis, todikastúrio boreí na kríneitin práxi atimóriti). W nowelizacji z 2021 roku usunięto modyfikację odpowiedzialności sprawcy z przestępstwa określonego w art. 374 ust. 1 lit. a k.k., zawartą w art. 377 k.k.

Ostatnią grupą przestępstw związanych z pośmiertną ochroną człowieka w prawie karnym Grecji są przestępstwa przeciwko czci osób zmarłych. Przestępstwo to istniało przed nowelizacją z 2019 roku, z tym że wówczas karane było jedynie znieważenie pamięci zmarłego brutalnym, złośliwym znieważeniem albo pomówieniem określonym w art. 363 k.k. (prosvállei ti mními nekroú me vánafsi i kakóvoulí exývrísi i me sykofantikí dysfímisi (árthr. 363)). W art. 363 k.k. stypizowane zostało szczegółowe przestępstwo zniesławienia, polegające na rozpowszechnianiu o innej osobie świadomie fałszywej informacji (to gegonós einai psevdés kai o ypaítios gnórizé óti aftó einai psevdés) mogącej zaszkodzić jej czci lub dobremu imieniu (vlápei tin timí i tin ypólipísi). Tym samym pośmiertna ochrona czci była ograniczona jedynie do świadomego rozpowszechniania informacji zniesławiającej o zmarłym. Nowelizacja z 2019 roku zrównała ochronę pośmiertnego naruszenia czci z naruszeniem jej za życia pokrzywdzonego. Kwestie proceduralne związane z prywatnym aktem oskarżenia w przypadku przestępstw przeciwko czci oraz określenia kręgu osób uprawnionych do wniesienia go w przypadku przestępstwa wskazanego w art. 365 pozostała niezmieniona i obejmuje pozostałych przy życiu małżonka i zstępnych zmarłego, w przypadku ich braku, żyjących rodziców i rodzeństwo zmarłego (art. 368 ust. 2 k.k.).

Już w 2008 roku Komisja Wenecka (*European Commission for Democracy Through Law*) wskazała, że grecki porządek prawny charakteryzuje się bardzo wysokim poziomem religijności, co wynika ze szczególnej pozycji Greckiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w państwie, zgodnie z grecką konstytucją. Co więcej, solidne historyczne powiązania między prawosławiem a powstaniem narodu greckiego wykorzystywane są w celu uzasadnienia wysokiego stopnia ingerencji Kościoła w sprawy państwa, na wszystkich różnych poziomach¹⁵. Jest to widoczne również w odniesieniu do przestępstw związanych z pośmiertną ochroną człowieka. Usunięcie szczegółowych przepisów karyzujących zachowania wykonywane na zwłokach w oderwaniu od wartości religijnych (art. 201 i 373 k.k.)¹⁶ utrwaliło jedynie związanie w greckim prawie karnym ochrony zwłok i miejsca ich spoczynku z religią.

---

¹⁵ European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission), *Annexe II. Analysis of the Domestic Law Concerning Blasphemy, Religious Insults and Inciting Religious Hatred in Albania, Austria, Belgium, Denmark, France, Greece, Ireland, The Netherlands, Poland, Romania, Turkey, United Kingdom*, <https://web.archive.org/web/20090401145655/http://www.venice.coe.int/docs/2008/CDL%282008%29090add2-e.asp>, dostęp na 20.12.2024.

¹⁶ Zob. przypis 12.

2. Serbia

Krótki rys historyczno-filozoficzny

Terytorium Serbii uznawane jest za leżące na granicy kontynentu europejskiego oraz azjatyckiego. Miało ono kluczowe znaczenie dla rejonu pod kątem rozwoju handlu¹⁷. W starożytności zostało kolonizowane przez państwa-miasta greckie i Macedonię, zaś ok. II wieku p.n.e. zostało włączone do Imperium Rzymskiego, a później Bizantyjskiego¹⁸. W okresie od XI do XV wieku Serbia była jednym z najpotężniejszych państw na Półwyspie Peloponeskim. Tereny zostały jednak podbite przez Imperium Osmańskie, pozostając pod jego rządami do roku 1804, gdy Serbowie otrzymali *de facto* autonomię, a w roku 1882 utworzyli niepodległe królestwo Serbii¹⁹. Po pierwszej wojnie światowej terytorium Serbii było częścią Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS), przekształconego kolejno w Królestwo Jugosławii. W trakcie II wojny światowej Serbia znajdowała się pod okupacją nazistowskich Niemiec. Niepodległość Serbia uzyskała po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii w 1992 roku, początkowo jako państwo federalne Federalnej Republiki Jugosławii (*Savezna Republika Jugoslavija*), w latach 2002–2006 Unii Serbii i Czarnogóry (*Državna zajednica Srbija i Crna Gora*), zaś od 2006 roku funkcjonuje jako całkowicie niepodległe państwo²⁰. Pomimo wielowiekowego panowania Turków w rejonie, społeczeństwo serbskie jest w ponad 90% wyznania chrześcijańskiego obrzędu prawosławnego²¹.

Pośmiertna ochrona zmarłego w Serbii uzależniona była od pierwotnych wierzeń występujących w rejonie. Stanowiła ona zmodyfikowanie greckiej myśli kontynuacji życia po śmierci w ten sposób, że wierzone, iż miejsce spoczynku świadczy o tym, jak wygląda życie pozagrobowe²². Z uwagi na ukształtowanie terenu oraz liczne działania wojenne mające miejsce na terenie Serbii kwestie pochówku zostały objęte ujednoliconymi świeckimi regulacjami prawnymi, od roku 1879 zawartymi w Antologii Praw sanitarnych, rozporządzeń, nakazów i transkryptów, zaś od roku 1881 regulacjami kościelnymi – Antologią Praw, Nakazów i Instrukcji Arcybiskupiej Rady Serbskiego Kościoła Prawosławnego w Królestwie Serbii²³.

O tym, że pogrzeb odgrywał w Serbii istotne znaczenie świadczą napięcia społeczne związane z prawną próbą ujednolicenia obrzędów pogrzebowych, która nie odniosła zamierzonego skutku. Do dziś w wielu rejonach praktykowane są zwyczaje nieuwzględnione, a nawet zakazane prawnie, jak zostawianie posiłków na grobach, czuwanie przy zmarłym, a przede wszystkim kondukt żałobny przez całą wieś (miasto), co we wprowadzonych

¹⁷ S. Pavlowitch, *Serbia. The History behind the Name*, Hurst & Company, Londyn 2002, s. 41.

¹⁸ A. Stipčević, *The Illyrians. History and Culture*, Noyes Press, New Jersey 1977, s. 75.

¹⁹ D. Bataković, *A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective*, *Balkanica*, 36(2004), s. 115.

²⁰ L. Dimić, *Historiography on the Cold War in Yugoslavia. From ideology to science*, *Cold War History*, 8(2)/2008, s. 291.

²¹ <https://popis2022.stat.gov.rs/en-us/5-vestisaopstenja/news-events/20230616-st/?a=0&s=0>, dostęp: 20.12.2024.

²² A. Pavičević, *Diving into the Silence. Death and Funeral in Serbia in the Beginning of Third Millennium*, w: M. Rotar, A. Teodorescu, C. Rotar (red.), *Death and Dying in the 18th–21st Century in Europe. Volume 2*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2014, s. 92–96.

²³ A. Pavičević, *Funerary Practices in Serbia*, Emerald Publishing, Bingley 2021, s. 23.

przepisach ograniczono do najkrótszej drogi do grobu²⁴. Doświadczenia II wojny światowej, skutkujące śmiercią ponad miliona obywateli serbskich, wymusiły zmianę zwyczajów pogrzebowych, przede wszystkim prawnym dopuszczeniem kremacji w 1964 roku. Ateistyczna polityka komunistów kładła także nacisk na eliminację miejsc kultu jej poprzedników prawnych, co wpłynęło na modyfikację aksjologii pośmiertnej ochrony. Z uwagi zatem na zniszczenie wielu miejsc kultu (w tym grobów), a także konieczność ograniczenia przestrzeni cmentarnych, ochrona zwłok ludzkich nie odgrywała w prawie serbskim znaczącej roli. Szczególny nacisk położono na ochronę miejsc kultu oraz pośmiertną ochronę czci.

Regulacja prawna

Wiara w istotne znaczenie miejsca spoczynku zmarłego na jego życie pozagrobowe w społeczeństwie serbskim wpływa na regulację prawną związaną z karnoprawną ochroną zwłok ludzkich.

Podkreślenia wymaga, że w regulacji tej brak szczegółowego typu przestępstwa odnoszącego się do naruszenia zwłok. Może wynikać to m.in. z rzymskiej tradycji uznawania zwłok złożonych do grobu jako części grobu²⁵. W art. 354 k.k.²⁶ stypizowane zostało jedynie przestępstwo naruszenia grobu. Stosownie do wskazanego przepisu podlega karze, kto bezprawnie (*neovlašćeno*) odkopuje (*prekopa*), niszczy (*razruši*), uszkadza (*ošteti*) lub poważnie okalecza (*grubo povredi*) grób (*grob*) lub inne miejsce, w którym pochowano zmarłych (*drugo mesto u kojem se umrlisahranjuje*), jak również, kto bezprawnie (*neovlašćeno*), burzy (*uništi*), uszkadza (*ošteti*) lub usuwa (*ukloni*) albo poważnie okalecza (*grubo povredi*) nagrobek (*spomenik*) lub inny pomnik upamiętniający osobę zmarłą (*drugo spomen-obeležje umrlom licu*). Wskazać można dwa typy modyfikowane wskazanego przestępstwa. Pierwszym z nich jest bezprawne prowadzenie wykopalisk lub badań archeologicznych (*arheološkaiskopavanja i istraživanja*), opisane w art. 353a k.k. Drugim jest natomiast bezczeszczenie nagrobków, pomników lub grobów (*skrnavljenjem spomenika, spomen – obeležjaili grobova*) jako akt wywołujący lub nawołujący do nienawiści narodowej, rasowej, religijnej albo nietolerancji wśród narodów lub wspólnot etnicznych zamieszkujących Serbię (art. 317 ust. 2 k.k.).

Brak szczegółowego typu przestępstwa naruszenia zwłok ludzkich nie oznacza braku ich ochrony na gruncie serbskiego prawa karnego. Zagwarantowana jest bowiem karnoprawna ochrona czci osób zmarłych. Choć ustawodawca nie wprowadził samodzielnego typu przestępstwa naruszenia czci osoby zmarłej, wprowadził zaś pośmiertną ochronę czci pośrednio w art. 177 ust. 2 k.k. Zgodnie z nim, jeżeli przestępstwa określone w art. 170 (zniewaga/*Uvreda*) – 172 (Ujawnienie sytuacji osobistej i rodzinnej/*Iznošenjeličnih i porodičnih prilika*) zostały popełnione przeciwko zmarłemu (*prema umrlom licu*), ściganie wszczyna się z prywatnego aktu oskarżenia (*privatnojtuzbi*) małżonka zmarłego lub osoby

²⁴ Ibidem, s. 26.

²⁵ M. Jońca, *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013, s. 80–82.

²⁶ Krivični Zakonik („Sl. glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 i 94/2024) (<http://demo.paragraf.rs/WebParagrafDemo/?actid=22218>), dostęp: 20.12.2024. W dalszej części skrót „k.k.” odnosi się do wskazanej ustawy.

pozostającej ze spadkodawcą we wspólnym pożyciu, zstępnego w linii prostej, rodzica adopcyjnego, dziecka przysposobionego lub rodzeństwa zmarłego (*bračnog druga ili lica koje je saumrlimživelo u trajnojvanbračnojzajednici, srodnika u pravojliniji, usvojioca, usvojenika, brata ilisestreumrlog lica*).

3. Albania

Krótki rys historyczno-filozoficzny

Dzieje Albanii w dużej mierze zdeterminowane były wpływem polityk mocarstw światowych wobec Półwyspu Bałkańskiego. Niemniej jednak dla regulacji prawnej przestępstw wykonywanych za zwałokach ludzkich i miejscu ich spoczynku kluczowe znaczenie mają trzy kwestie. Pierwszą jest okupacja kolejno bizantyjska (od XIII wieku), przez krótki okres także wenecka, imperium osmańskiego (XV–XIX wiek)²⁷ oraz radziecka po zakończeniu II wojny światowej. Co istotne Albania, w przeciwieństwie do Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, od 1958 roku nie utrzymywała stosunków dyplomatycznych z ZSSR²⁸, które negowało rolę kościoła i religii w życiu społecznym. Albania odrzuciła także propozycję unii z Jugosławią, przez co uniknęła traumatycznych doświadczeń związanych z jej rozpadem. Diametralna zmiana ustawodawców na przestrzeni epok historycznych, przyczyniła się do spadku znaczenia prawa stanowionego i umocnienia (nieformalnie obowiązującego do dziś) prawa zwyczajowego, w dużej mierze opartego na folklorze oraz wierzeniach pierwotnych²⁹, zwanego Kanun Lekii Dukagjini³⁰.

Wierzenia albańskie w życie pozagrobowe sięgają czasów prehistorycznych³¹, lecz część z nich do dziś pozostaje składową tradycji (np. wkładanie zmarłym monety do ust, ustawianie kamieni, aby dusze odnalazły drogę w zaświaty)³². Jak można zauważyć te trzy elementy historii Albanii, tj. dzieje polityczne, prawo zwyczajowe oraz religie lokalne wpłynęły na obecny kształt prawodawstwa albańskiego, w tym na umiejscowienie analizowanych przestępstw.

Regulacja prawna

W art. 118 k.k.³³ stypizowane zostało przestępstwo naruszające, w założeniu ustawodawcy godność oraz moralność (*moralitdhedinjitetit*). Znamię czasownikowe odnosi się

²⁷ T. Czekalski, *Historia Albanii*, Ossolineum, Wrocław 2009, s. 54–57.

²⁸ T. Czekalski, *The Shining Beacon of Socialism in Europe. The Albanian State and Society in the Period of Communist Dictatorship 1944–1992*, Wyd. UJ, Kraków 2013, s. 40–44.

²⁹ R. Elsie, *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology and Folk Culture*, New York University Press, Nowy York 2001, s. 34–45.

³⁰ G. Gawrych, *The Crescent and the Eagle. Ottoman rule, Islam and the Albanians, 1874–1913*, IB Tauris, Londyn 2006, s. 26–27.

³¹ R. Elsie, *A Dictionary of Albanian Religion...*, op. cit., s. 28.

³² N. Malcolm, *Rebels, Believers, Survivors. Studies in the History of the Albanians*. Oxford University Press, Nowy York 2020, s. 92.

³³ Albanian Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë (miratuar me ligjin Nr. 7895/1995, datë 27.1.1995 dhen-dryshuar me ligjin Nr. 146/2020, datë 17.12.2020 (<https://fiu.gov.al/wp-content/uploads/2024/02/Kodi-Penal-RSH.pdf>, dostępna 20.12.2024). W dalszej części skrót „k.k.” odnosi się do wskazanej ustawy.

do naruszenia świętości (*sacrum*) ciała ludzkiego oraz miejsca jego spoczynku (*Dhunimi i varrezave, varreve, nxjerrja e kufomës, si dhevjedhja e sendeve që mund të ndodhen në to, sidheçdoveprimtjetërqë ul respektinndajtvdekurve*)³⁴. Ustawodawca zakłada, iż bezczeszczenie zwłok, jak również ich ograbienie (*vjedhja*), jest przejawem braku szacunku względem nich (*çdotjetërqë ul espektin ndaj të vdekurve*). Przepięstwo to nie odnosi się natomiast do prochów ludzkich. Można jednak dopuścić się zbezczeszczenia urny jako grobu lub miejsca spoczynku zmarłego. Jest to przestęstwo materialne, gdyż godność jest atrybutem właściwym każdemu człowiekowi, a nadto pozostaje pojęciem na tyle abstrakcyjnym, iż aby jej naruszenie powodowało odpowiedzialność karną, warunki jej naruszenia należy ustalać na podstawie kryteriów obiektywnych. Tak samo w przypadku moralności.

Ustawodawca Albanii spenalizował także ukrywanie lub pozbycie się zwłok ludzkich (art. 303 k.k.) jako specyficzną formę utrudniania postępowania karnego. Jest to przestęstwo skutkowe, gdzie skutkiem jest ukrycie lub pozbycie się zwłok ludzkich, tj. takie ich umiejscowienie lub pozostawienie ich w takim miejscu, aby utrudniało to lub uniemożliwiało ich odnalezienie właściwym organom. Może być popełnione z działania lub zaniechania. Wszystkie omawiane tu czyny zabronione są przestęstwami powszechnymi.

Każde ze wskazanych przestęstw skierowane jest na protekcję innej wartości. W przypadku desakracji zwłok lub grobu jest to moralność i godność, a przy ukrywaniu zwłok wymiar sprawiedliwości.

Zbezczeszczenia zwłok i grobu przy założeniu, że chroniona jest godność osoby zmarłej, dopuścić można się jedynie umyślnie z zamiarem kierunkowym w postaci uzewnętrznienia braku szacunku dla zmarłej osoby. Nie można popełnić danego przestęstwa w postaci rozkopania grobu z zamiarem ewentualnym, gdyż ustawodawca wprowadza domniemanie, iż zachowanie to zmierza do wyrażenia braku szacunku dla zmarłych. Podobnie kradzież zwłok, ich części lub przedmiotów na nich pozostawionych.

Ukryć zwłoki można tylko umyślnie z zamiarem bezpośrednim kierunkowym. Czyn sprawcy obejmować musi jego świadomość, że zwłoki należą do ofiary zabójstwa oraz że jego zachowanie pomaga sprawcy tego zabójstwa uniknąć odpowiedzialności karnej.

4. Chorwacja

Krótki rys historyczno-filozoficzny

Historia Chorwacji w wiekach średnich związana była od XI wieku z Węgrami i tak pozostało aż do I wojny światowej³⁵. W XX wieku najistotniejsze w historii Chorwatów pozostają dwa wydarzenia. Pierwsze to bycie częścią Jugosławii, drugie przynależność do bloku państw socjalistycznych. Ze względu na swoje położenie geograficzne kultura chorwacka łączy w sobie elementy typowe dla Europy Środkowej i Środkowowschodniej, jak również arabskie i bliskowschodnie – jednak obecnie Chorwacja jest krajem katolickim, co wyróżnia ją na tle krajów bałkańskich. Istotna rola religii w życiu społecznym³⁶, również

³⁴ M. Eliade, *Sacrum a profanum. O istocie sfery religijnej*, Aletheia, Warszawa 2008, s. 17–19.

³⁵ D. Pavlicevic, *Historia Chorwacji*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2004, s. 129.

³⁶ M. Czerwiński, *Chorwacja. Dzieje, kultura, idee*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2020, s. 23.

jest nietypowa dla krajów postkomunistycznych. Niemniej jednak w chorwackich regulacjach prawnych przestępstw wykonywanych na zwłokach ludzkich jest widoczny wpływ mentalności rosyjskiej, w której na pierwszym miejscu ochronie podlega państwo i porządek publiczny a nie jednostka. Przełamaniem tego sposobu myślenia były traumatyczne doświadczenia walki o niepodległość Chorwacji w latach 1991–1995, w tym przede wszystkim te związane ze zbrodniami przeciwko ludzkości³⁷. Wskazuje na to umiejscowienie przestępstw wykonywanych na zwłokach i miejscu ich spoczynku w rozdziale XXX – przestępstwa przeciwko porządkowi publicznemu (*Kaznena djela protiv javnog reda*), przy jednoczesnym zapewnieniu ochrony czci zmarłych, tj. indywidualnego dobra prawnego.

Regulacja prawna

Przestępstwo naruszenia spokoju zmarłych ujęte zostało w art. 332 k.k. (*Kazneni Zakon*)³⁸. Czynność wykonawcza występuje w formie opisowej i obejmuje następujące znamiona czasownikowe: ekshumować (*iskopa*), rozkopywać (*prekopa*), burzyć (*razruši*), niszczyć (*uništi*), uszkadzać (*ošteti*), beczceścić w odniesieniu do miejsca spoczynku zmarłego (*grob*) oraz dodatkowo ukrywać (*sakrije*), przenosić (*premjesti*), zabierać (*odnese*) w odniesieniu do ciała ludzkiego (*tijelo*), jego części martwego płodu (*fetus*) lub prochów (*pepeo*). Wszystkie opisane czynności uznać należy jako rodzące skutek, z wyjątkiem samego zbezczeszczenia (*oskrvne*). Skutek polega na zmianie miejsca położenia zwłok, tak względem grobu, jak i tymczasowego miejsca ich spoczynku, a także na naruszeniu stanu fizycznego grobu lub zwłok, co jednak nie musi powodować zmniejszenia ich wartości. Przestępstwa te można popełnić jedynie przez działanie. Karalne jest także usiłowanie popełnienia wskazanych czynów.

Ustawodawca chorwacki pośrednio wprowadził także przestępstwo zniesławienia osoby zmarłej. Choć przepisy ogólne nie statuują wprost przestępstwa naruszenia reputacji lub honoru po śmierci, to art. 150 ust. 2 k.k. wskazuje, że w przypadku popełnienia wobec zmarłego (*umrloj osobi*) przestępstw przeciwko honorowi lub reputacji (*kaznena djela protiv časti i ugleda počinjena*) postępowanie karne może być wszczęte z oskarżenia prywatnego (*privatnom tužbom*) wniesionego przez małżonka lub konkubenta, partnera tej samej płci, rodziców, dzieci, rodziców adopcyjnych, dzieci przysposobione, braci lub siostry zmarłej osoby (*bračnog ili izvanbračnog druga, životnog partnera ili neformalnog životnog partnera, roditelja, djece, posvojitelja, braće ili sestara umrle osobe*).

Innym wykroczeniem wykonywanym na zwłokach w regulacji chorwackiej jest także szczegółowy typ przestępstwa pobierania narządów w celach transplantacyjnych od osób zmarłych przed formalnym stwierdzeniem zgonu przez właściwe organy oraz w przypadku, gdy osoba zmarła wyraziła przed śmiercią sprzeciw co do pobrania organów po jej śmierci, w przypadku, kiedy pobierający wie o takim sprzeciwie. Karalne jest także oddawanie narządów osoby zmarłej w zamian za wynagrodzenie lub korzyść majątkową (art.

³⁷ R. Kaplan, *Bałkańskie upiory. Podróż przez historię*, Czarne, Wołowiec 2015, s. 208.

³⁸ Kanzeni zakon, NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22, 114/23, 36/24, <https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon>, dostęp: 20.12.2024. W dalszej części skrót „k.k.” odnosi się do wskazanej ustawy.

107 k.k.), jak również wykorzystywanie genów zmarłego człowieka w celu klonowania (art. 108 k.k. – *Tko postupa s ciljem stvaranja ljudskog bića koje s drugim živim ili mrtvim ljudskim bićem dijeli isti set gena stanične jezgre*).

Opisywane przestępstwa popełnić można jedynie umyślnie zarówno w zamiarze bezpośrednim, jak i ewentualnym. Szczególnym przypadkiem jest tu oszczerstwo, które cechuje świadomość sprawcy co do nieprawdziwości wygłaszanych lub rozpowszechnianych informacji o zmarłym.

5. Bośnia i Hercegowina

Krótki rys historyczno-filozoficzny

Na terenach obecnej Bośni i Hercegowiny od starożytności zamieszkiwała ludność różnorodna pod względem kulturowym. Początkowo rejon ten znajdował się pod panowaniem greckim i macedońskim. Następnie stał się kolonią rzymską (*Illyricum*)³⁹. Kolejno obszary te przechodziły spod panowania bizantyjskiego do serbskiego i węgierskiego, aby pod koniec XV wieku stać się częścią Imperium Osmańskiego aż do końca XIX wieku⁴⁰. Następnie tereny te w 1908 roku zostały zaanektowane przez Austro-Węgry. Po I wojnie światowej Bośnia i Hercegowina weszła w skład Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS), po II wojnie światowej przekształconego w komunistyczne państwo – Socjalistyczną Federacyjną Republikę Jugosławii⁴¹. Po konflikcie Tito – Stalin Jugosławia realizowała swój model komunizmu, a od lat sześćdziesiątych XX wieku – socjalizmu⁴². Jako samodzielne państwo kraj ten funkcjonuje od 1992 roku, tj. od rozpadu Jugosławii. Wskazane wyżej uwarunkowania historyczne wpłynęły na wielokulturowość regionu. Jest on zamieszkiwany przez muzułmanów, katolików oraz prawosławnych⁴³. Choć odrębności wyznaniowe nie były bezpośrednią przyczyną sporów, to miały wpływ na wybuch konfliktu zbrojnego na tym terenie, trwającego od daty jego powstania do grudnia 1995 roku⁴⁴. W trakcie wojny dochodziło do masowych eksterminacji grup etnicznych i innych zbrodni wojennych⁴⁵, których jedynie nieliczni sprawcy zostali skazani⁴⁶. Brak

³⁹ S. Matthews, *Bosnia and Herzegovina. History, People, Culture, Travel and Tourism, Environment*, Global Print Digital, Columbia 2017, s. 14–16.

⁴⁰ J. Fine, *The Various Faiths in the History of Bosnia. Middle Ages to the Present*, w: M. Shatzmiller (red.), *Islam and Bosnia. Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*, McGill Queen's University Press, Montreal 2002 s. 13–18.

⁴¹ C. Carmichael, *Concise History of Bosnia*, Cambridge University Press, Nowy York 2015, s. 125–130.

⁴² Zob. M. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Neriton, Warszawa 2004.

⁴³ S. Burg, P. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention*, M.E. Sharpe, Armonk 1999 s. 45–46.

⁴⁴ D. Marijan, *Expert Opinion. On the War Connections of Croatia and Bosnia and Herzegovina (1991–1995)*, Journal of Contemporary History, 36/2004, s. 255.

⁴⁵ C. Shrader, *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia. A Military History, 1992–1994*, College Station, Texas 2003, s. 155.

⁴⁶ K. Mulaj, *Politics of Ethnic Cleansing: Nation-state Building and Provision of Insecurity in Twentieth-century Balkans*, Lexington Books, Londyn 2008, s. 144. Do 2016 roku osądzeni i osadzeni w więzieniach (lub nie żyją) zostali zbrodniarze serbscy: Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Radislav Krstić; chorwacy: m.in.:

jednolitości kulturowej miał wpływ na regulacje związane z normami kulturowymi, takimi jak kult zmarłych.

Regulacja prawna

Wieloletni stan wojny oraz degrengolada wartości jednostki w Bośni i Hercegowinie znajduje odzwierciedlenie w normach prawnych. Kodeks Karny Bośni i Hercegowiny (*Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine*)⁴⁷ nie wyróżnia dóbr jednostkowych jako ustawowych przedmiotów ochrony. Ochrona pośmiertna na gruncie prawa karnego ma zatem jedynie charakter pośredni, uzależniony od wykładni obowiązujących przepisów.

W rozdziale XV k.k. stypizowane zostały przestępstwa przeciwko wolności oraz prawom człowieka i obywatela (*krivična djela protiv slobode i pravačovjeka i građanina*). W art. 145b k.k. wskazano, że kto uszkadza (*ošteti*), czyni niezdatnym do użytku (*učini-neupotrebljivim*) lub burzy (*sruši*) obiekt sakralny (*vjerskiobjekat*) podlega karze pozbawienia wolności od sześciu miesięcy do lat pięciu. Umieszczenie wskazanego przepisu w danym rozdziale wskazuje, że ochronie podlega wolność wyznania i kultu religijnego jako prawo człowieka (art. 18 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka). Z drugiej strony, w przypadku uznania, że obiektem sakralnym są także miejsca pochówku, przepis ten ochroną obejmuje również inne dobra, takie jak prawo do niezakłóconego spoczynku⁴⁸ oraz część osób zmarłych⁴⁹.

W rozdziale XVII k.k. zawarto przestępstwa przeciwko ludzkości (*čovječnosti*) oraz wartościom chronionym przez prawo międzynarodowe (*vrijednosti zaštićeni hmeđunarodnim pravom*). W art. 178 k.k. wskazano, że kto zarządza (*naredi*) bezprawną konfiskatę (*protivpravnoooduzimaju*) rzeczy poległych lub rannych na polu bitwy (*stvari od ubijenihi-liranjeh naratištu*) lub kto dopuszcza się takiej konfiskaty (*ko učinitakvoooduzimanje*), podlega karze pozbawienia wolności od sześciu miesięcy do lat pięciu. Jeżeli przestępstwo, zostało popełnione w sposób okrutny (*učinjeno na svirepnačin*), sprawca podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat dziesięciu. W rozdziale tym nie sprecyzowano szczegółowego przedmiotu ochrony. Czynnością wykonawczą jest zabór mienia (rzeczy) od osób poległych na polu bitwy. W kodeksie nie zawarto przestępstwa zaboru mienia od zmarłych w innych okolicznościach (zmarłych nie na polu bitwy), ani też z miejsc spoczynku zmarłych (grobow). Strona podmiotowa danego przestępstwa obejmuje umyślność działania. Odnosi się ona do przedmiotu czynności wykonawczych, tj. wiedzy, że osoby zmarły lub zostały ranne w bitwie. Wskazane przestępstwo występuje w typie podstawowym i kwalifikowanym ze względu na jego stronę przedmiotową. Jest to przestępstwo powszechne.

Slobodan Praljak czy uniewinniony, ale wcześniej oskarżony, bośniacki komendant Naser Orić (G. Šimić, *Has the ICTY brought justice to the victims of war in Bosnia and Herzegovina?*, *Indian Journal of Law and International Affairs*, 1(1)/2016, s. 3–7).

⁴⁷ Sl. glasnik BiH”, br. 3/2003, 32/2003 – ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 i 47/2023, <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/krivicni-zakon-bosne-i-hercegovine.html>, dostęp: 30.04.2025. W dalszej części skróót „k.k.” odnosi się do wskazanej ustawy.

⁴⁸ J. Feinberg, *The Moral Limits of Criminal Law. Harm to Others*, Oxford University Press, Nowy York 1984, s. 44.

⁴⁹ A. Rybak *Prawnokarna ochrona godności zwłok człowieka*, *Palestra*, 1–2/2014, s. 102.

Kolejne przestępstwo związane z ochroną zwłok lub miejsca ich spoczynku opisane zostało w art. 183 k.k., zgodnie z którym podlega karze, kto, wbrew normom prawa międzynarodowego obowiązującego w czasie wojny lub konfliktu zbrojnego, niszczy zabytki kulturalne, historyczne lub religijne, budynki lub instytucje poświęcone nauce, sztuce, oświacie, celom humanitarnym lub religijnym (*uništava kulturne, istorijske ili religijske spomenike, građevine ili ustanove namijenjene nauci, umjetnosti, vaspitanju, humanitarnim ili religijskim ciljevima*). Wyższej karze podlega natomiast, kto niszczy wskazany obiekt, jeśli podlega on szczególnej ochronie na gruncie prawa międzynarodowego jako stanowiący dziedzictwo kulturowe i duchowe osób objętych szczególną ochroną (*jasno prepoznatljiv objekt koji je kao kulturno i duhovno naslijeđe naroda pod posebnom zaštitom međunarodnog prava*). Cytowany przepis odnosi się także do ochrony miejsc spoczynku jako miejsc stanowiących dziedzictwo kulturowe narodów zamieszkujących w Bośni i Hercegowinie. Regulacja odnosi się jedynie do stanu działań wojennych. W czasie pokoju ochronę tą stanowią przepisy prawa międzynarodowego oraz art. 145b k.k.

Ostatnim z przepisów kodeksu karnego Bośni i Hercegowiny, odnoszącym się do przestępstw wykonywanych na zwłokach ludzkich lub miejscu ich spoczynku, jest art. 231a k.k., penalizujący brak zgłoszenia miejsca grobu zbiorowego (*masovne grobnice*). W art. 1 ust. 42 k.k. wskazano, że, grób zbiorowy to nieoznakowane miejsce, w którym znajdują się dwa lub więcej ciał lub szczątków ciał ludzkich, albo miejsce, do którego następnie te ciała lub szczątki ciał ludzkich zostały przeniesione, powstałe w wyniku popełnienia przestępstw określonych w art. 171 (ludobójstwo) do art. 180 tej ustawy. Przepis kryminalizuje jedynie świadome niezgłoszenie miejsca położenia grobu zbiorowego. Bez znaczenia pozostaje motywacja sprawy. Jest to przestępstwo powszechne, które może zostać popełnione jedynie umyślnie.

6. Macedonia Północna

Krótki rys historyczno-filozoficzny

Obecne terytorium Macedonii Północnej od czasów najdawniejszych należało do królestwa Fenicji⁵⁰. W VI wieku p.n.e. obszar trafił pod panowanie perskie⁵¹. Po wyzwoleniu władcy z dynastii Argeadów (Filip II Macedoński oraz jego syn Aleksander Wielki) stworzyli Imperium Macedońskie, w skład którego wchodziły tereny m.in. dzisiejszego Egiptu, Grecji, Izraela, Iranu, Afganistanu, Tunezji i Uzbekistanu, mając wpływ na rozwój kultury, sztuki i instytucji administracyjnych na podbitych terenach⁵². Po przegranych wojnach punickich z Republiką Rzymską tereny Macedonii weszły w skład kolonii rzymskiej, później Cesarstwa Bizantyjskiego⁵³. Tereny współczesnej Macedonii

⁵⁰ Č. Antić, *The History of Serbia*, Laguna, Belgrad 2018, s. 12.

⁵¹ C. Thomas, *Centering the Periphery*, w: T. Howe, J. Reames (red.), *Macedonian Legacies. Studies in Ancient Macedonian History and Culture in Honor of Eugene N. Borza*, Regina Books, Totowa 2008, s. 2–6.

⁵² S. Bauer, *The History of the Ancient World. From the Earliest Accounts to the Fall of Rome*, W.W. Norton & Company, Nowy York 2007, s. 607.

⁵³ P. Edwell, *War Abroad. Spain, Sicily, Macedon, Africa*, w: D. Hoyos (red.), *A Companion to the Punic Wars*, John Wiley & Sons, Chichester 2011, s. 325–326.

Północnej w okresie tzw. Wędrówki Ludów (IV–VI wiek) były najeżdżane i czasowo kolonizowane przez ludy słowiańskie, w tym w szczególności Bułgarów⁵⁴. Kolejno od XIV do początku XX wieku teren znajdował się pod panowaniem otomańskim. Po pierwszej wojnie światowej Macedonia weszła w skład Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS), przekształconego w Królestwo Jugosławii i kolejno Socjalistyczną Federacyjną Republikę Jugosławii⁵⁵. Jako samodzielne państwo FYROM (*Former Yugoslav Republic of Macedonia*)⁵⁶, która od 2018 roku przyjęła nazwę Macedonia Północna⁵⁷, powstała na skutek referendum niepodległościowego, przeprowadzonego w dniu 8 września 1991 roku, w którym za niepodległością Macedonii opowiedziało się 95,26% mieszkańców terenów. W dniu 25 września 1991 roku utworzono parlament macedoński⁵⁸. Macedonia nie angażowała się w późniejsze konflikty zbrojne na Półwyspie Bałkańskim. Sama jednak uległa konfliktowi etniczemu (macedońsko-albańskiemu), którego eskalację powstrzymała wspólnota międzynarodowa w 2001 roku, kiedy Macedonia stała u progu wojny domowej⁵⁹. Teren etnicznie pozostaje względnie jednolity (ok. 60% stanowią Macedończycy, ok. 25% stanowią Albańczycy, pozostałe mniejszości nie przekraczają 5% populacji)⁶⁰.

Regulacja prawna

W macedońskim kodeksie karnym (Krivičen Zakonik)⁶¹ przestępstwa znieważenia zwłok (art. 401 k.k.) i grobu (art. 400 k.k.) stanowią przestępstwa przeciwko porządkowi. Stosownie do wskazanych przepisów, kto bezprawnie (protivpravno) odkopuje, niszczy lub uszkadza grób lub inne miejsce, w którym pochowano zmarłych, albo poważnie je narusza (razurne ili ošteti grob ili drugo mesto vo koe se zakopuvaat umrenite ili grubo ke gi povredi), podlega karze grzywny albo pozbawienia wolności do roku (art. 400 k.k.). Tej samej karze podlega kto bezprawnie ukrywa, zabiera, uszkadza, niszczy (skrie, odnese, ošteti, uništi) lub w inny sposób bezcześci szczątki zmarłego (oskverni posmrtnite ostanki na umreniot) (art. 401 k.k.).

Podkreślenia wymaga, że ochrona pomników i grobów pozostaje w Macedonii silnie związana z ochroną tożsamości narodowej i państwa, czego przejawem jest m.in. art. 319

⁵⁴ J. Bury, *The Invasion of Europe by the Barbarians*, Norton Library, Massachusetts 1967, s. 74.

⁵⁵ U. Brunnbauer, *Serving the Nation. Historiography in the Republic of Macedonia (FYROM) after Socialism*, *Historiein*, 4/2003, s. 162.

⁵⁶ D. Floudas, *A Name for a Conflict or a Conflict for a Name? An Analysis of Greece's Dispute with FYROM*, *Journal of Political and Military Sociology*, 24/1996, s. 299–301.

⁵⁷ F. Demircioğlu, E. Akçay, H. Deniz, *North Macedonia after the resolution of the name issue*, *Balkan Social Science Review*, 23(23)/2024, s. 380–382.

⁵⁸ Z. Irwin, *Macedonia/North Macedonia since 1989*, w: S. Ramet, C. Hassenstab (red.), *Central and South-east European Politics Since 1989*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, s. 364–366.

⁵⁹ I. Stawowy-Kawka, *Zbrojny konflikt albańsko-macedoński (lutymaj 2001 roku) w północno-zachodniej Macedonii. Zaangażowanie dyplomacji USA i UE*, *Studia Politologica Ucraino-Polona*, 4/2014, s. 46–60.

⁶⁰ <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/north-macedonia/#people-and-society>, dostęp: 20.12.2024.

⁶¹ Krivičniet zakonik („Služben vesnik na Republika Makedonija”) broj 37/96). W dalszej części skrót „k.k.” odnosi się do wskazanej ustawy.

k.k., zgodnie z którym podlega karze, kto przemocą, znęcaniem się, narażaniem na niebezpieczeństwo, ośmieszaniem symboli narodowych, etnicznych lub religijnych, uszkodzaniem cudzych dóbr, znieważaniem pomników, grobów albo w inny sposób wywołuje lub podsyca nienawiść, niezgodę lub nietolerancję narodową, rasową lub religijną (Toj što so prisilba, maltretiranje, zagrozuvanje na sigurnosta, izlaganje na podbiv nanacionalnite, etničkite ili verskite simboli, so oštetuvanje tuѓi predmeti, so skvernjenje spomenici, grobovi ili na drug način ke predizvika ili ke razgori nacionalna, rasna ili verska omraza, razdor ili netrpelivost).

Inne przestępstwa wykonywane na zwłokach w kodeksie karnym Macedonii Północnej stanowią sprzedaż, pośrednictwo lub zgłaszanie zapotrzebowania lub dostępności części ciała osób zmarłych w celu przeszczepienia (prodava ili posreduva pri davanje delovi od teloto na živi ili umreni lica zaradi presaduvanje) za wynagrodzeniem (za nagrada) (art. 210 ust. 4). Przedmiotem ochrony wskazanego przestępstwa jest zdrowie. Może zostać ono popełnione jedynie umyślnie z zamiarem bezpośrednim kierunkowym.

Warto zauważyć także, że do roku 2012 w Macedonii Północnej istniały przestępstwa znieważenia i zniesławienia (naruszenia reputacji) osoby nieżyjącej⁶². Przestępstwo to opisane było w sposób pośredni w art. 184 k.k., tj. poprzez wskazanie, że w przypadku przestępstw zniesławienia lub zniewagi, jeśli zostały one popełnione przeciwko osobie przysposabiającej inną osobę, osobie przysposobionej lub innej osobie, z którą zmarły żył we wspólnym gospodarstwie domowym, ściganie odbywa się na podstawie prywatnego aktu oskarżenia złożonego przez małżonka, dzieci, rodziców, rodzeństwo zmarłego. Obecnie za znieważenie zmarłego dopuszczalne jest wniesienie pozwu stosownie do art. 19 ustawy o odpowiedzialności cywilnej za zniesławienie i zniewagę (Zakon za graѓanska odgovornost za navreda i kleveta⁶³).

7. Czarnogóra

Krótki rys historyczno-filozoficzny

Współczesny obszar Czarnogóry (nazywanej też Północną Albanią)⁶⁴ od czasów starożytnych zamieszkiwany był przez ludy fenickie, a ok. II wieku p.n.e. znalazł się pod panowaniem Republiki Rzymu i kolejno Bizancjum⁶⁵. Od V wieku terytorium to zamieszkiwali Słowianie południowi, tworząc tymczasowo państwo Duklja (Dolcea) oraz księstwo, a później królestwo, Zety, podległe Serbii⁶⁶. Następnie tereny te trafiły pod panowanie

⁶² A. Majhosev, D. Majhosev, *Decriminalization of insult and defamation in the journalistic profession in the Republic of Macedonia through the prism of the law on civil liability for insult and defamation*, *Balkan Social Science Review*, 10/2017, s. 33.

⁶³ Official Gazette of the Republic of Macedonia No. 143/1 (Služben V. na R.M. br: 251/2022 od 22.11.2022).

⁶⁴ W okresie panowania weneckiego południowy obszar Czarnogóry należał do tzw. Albanii Weneckiej, dlatego tereny północne nazywano w ten sposób (E. Nallbani, *Early Medieval North Albania. New Discoveries. Remodeling Connections*, *Adriaticoaltomedievale (VI–XI secolo)* Scambi, porti, produzioni, 4/2017, s. 311–312).

⁶⁵ T. Mudry, *Guerre de religions dans les Balkans*, Ellipses, Paryż 2005, s. 66.

⁶⁶ E. Roberts, *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, Cornell University Press, Ithaca 2007, s. 79.

Republiki Weneckiej (Albania Wenecka)⁶⁷ oraz tureckie pod koniec XV wieku⁶⁸. Czarnogóra uzyskała od Turków niepodległość w roku 1799 i jako niepodległe państwo istniała do roku 1918⁶⁹, a po I wojnie światowej włączona została do terytorium Królestwa Serbów, Chorwatów i Słowenów (SHS), przekształconego kolejno w Królestwo Jugosławii⁷⁰.

W czasie II wojny światowej znajdowała się pod okupacją faszystowskich Włoch. Niepodległość uzyskała po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii w 1992 roku. Początkowo funkcjonowała jako państwo federalne Federalnej Republiki Jugosławii (*Savezna Republika Jugoslavija*). W latach 2002–2006 była krajem związkowym w Unii Serbii i Czarnogóry (*Državnazajednica Srbija i Crna Gora*), zaś od 2006 roku jest niepodległym państwem⁷¹.

Regulacja prawna

Prawna ochrona zwłok w czarnogórskim prawie karnym przebiega dwutorowo. Po pierwsze zagwarantowana jest pośmiertna ochrona reputacji (czci) zmarłego, poprzez wskazanie w art. 202 ust. 2 kodeksu karnego Czarnogóry (*Krivični Zakonik Crne Gore*)⁷², że ściganie przestępstwa określonego w art. 197 (zniesławienie), gdy zostało ono popełnione przeciwko osobie nieżyjącej, prywatny akt oskarżenia (*privatnojtubi*) wnieść może małżonek lub osoba pozostająca ze zmarłym w stałym związku partnerskim, krewny w linii prostej, rodzic adopcyjny, adoptowane dziecko, brat lub siostra osoby zmarłej.

W rozdziale XXIV (przestępstwa przeciwko zdrowiu) zawarto szereg szczegółowych przestępstw odnoszących się do pobierania narządów od osób zmarłych. Art. 293a ust. 1 i 2 k.k. penalizuje zachowanie każdego, kto bez pisemnej zgody (*bez pisane saglasnosti*) lub porozumienia w rozumieniu przepisów szczególnych pobiera narząd lub część ciała od osoby żyjącej lub zmarłej. Karze podlega także, kto pobiera narząd lub część ciała od osoby żyjącej lub zmarłej poza ramami krajowego systemu transplantacyjnego albo jeżeli pobranie to jest niezgodne z prawem, popełnione z naruszeniem podstawowych zasad i reguł ustanowionych w przepisach regulujących transplantację narządów (*Ko uzme organ*

---

⁶⁷ Oficjalna nazwa terytoriów Wenecji od XIV do XVIII wieku obejmujących terytoria dzisiejszej Czarnogóry i części Albanii (J. Martin, *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*, Johns Hopkins University Press, Nowy York 2002, s. 44–46).

⁶⁸ Osmanowie faktycznie nigdy nie podbili całej Czarnogóry ze względu na trudno dostępne obszary górskie (J. Fine, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1994, s. 251).

⁶⁹ W świetle uznania międzynarodowego porozumienie w sprawie granic z Imperium Osmańskim miało miejsce w 1862 roku, lecz Czarnogóra funkcjonowała jako księstwo od 1852 roku, a następnie od 1910 jako królestwo (J. Treadway, *The Falcon and the eagle. Montenegro and Austria-Hungary, 1908–1914*, Purdue University Press, West Lafayette 1983, s. 15–18; A. Ubicini, *Les Serbes de Turquie, études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays serbes adjacents*, E. Dentru, Libraire Editeur, Paryż 1865, s. 347–350).

⁷⁰ A. Prekic, *The religious community and the Communist regime in the case of Montenegro, 1945–1955*, Journal for the Study of Religions and Ideologies, 15(44)/2016, s. 120–121.

⁷¹ L. Dimić, *Historiography on the Cold War...*, op. cit., s. 284.

⁷² „Službeni list Republike Crne Gore”, br. 070/03 od 25.12.2003, 013/04 od 26.02.2004, 047/06 od 25.07.2006, „Službeni list Crne Gore”, br. 003/20 od 23.01.2020, <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/22277>, dostęp: 20.12.2024. W dalszej części skrót „k.k.” odnosi się do wskazanej ustawy.

ilidiotijela od ùivogiliumrlog lica van okviradomaćegsistema za presađivanje ili ako uzimanje izvröi kröenjem osnovnih načela i pravila utvrđenih propisima kojima se uređuje presađivanje organa). Z kolei w art. 295 ust. 2 k.k. ustanowiona została szczególna odpowiedzialność lekarza, który w celu dokonania przeszczepu pobiera część ciała od osoby zmarłej, której zgon nie został stwierdzony w sposób i trybie określonym w przepisach wykonawczych do ustawy o przeszczepianiu części ciała ludzkiego. Natomiast art. 295 ust. 3 k.k. statuuje odpowiedzialność lekarza w przypadku, gdy pobiera on w celu dokonania przeszczepu część ciała od osoby zmarłej, która za życia wyraźnie wyraziła sprzeciw na piśmie lub pobiera narząd lub część ciała zmarłego małoletniego lub osoby niepoczytalnej bez uprzedniej pisemnej zgody zgoda rodzica, rodzica adopcyjnego lub opiekuna.

Szczególną odpowiedzialność karnoprawną za wykorzystanie ciała osoby zmarłej w celu pobrania z niego narządów, tkanek lub komórek przewidziano w art. 295a ust. 1 k.k. wobec osoby, która stosując siłę, groźbę, podstęp, oszustwo, porwanie, nadużycie stanowiska lub stosunku zależności, nabywa, posiada, przewozi, przekazuje, przechowuje lub otrzymuje narząd, tkankę, komórkę, zarodek, płód albo ciało osoby zmarłej w celu usunięcia części ciała, a także wobec osoby bezprawnie nabywającej narząd, tkankę, komórkę, zarodek, płód albo ciało osoby zmarłej (art. 295a ust. 2 k.k.) – niezależnie od celu nabycia.

Innym szczególnym typem przestępstwa przeciwko zwłokom ludzkim jest reklamowanie kupna lub sprzedaży narządu, tkanki, komórki, zarodka, płodu lub ciała osoby zmarłej, stypizowane w art. 295b k.k.

Ustawodawca macedoński kryminalizuje także zachowania skierowane przeciwko zwłokom i miejscom ich spoczynku, uznając je za przestępstwa przeciwko porządkowi i spokojowi publicznemu (*krivična djela protiv javnog reda i mira*). W art. 410 k.k. wskazano, że podlega karze grzywny lub pozbawienia wolności do roku, kto bezprawnie (*neovlađeno*) wykopuje (*iskopa*), usuwa (*odnese*), ukrywa (*sakrije*) lub niszczy (*uniöti*) zwłoki (*leö*), część zwłok (*dioleöa*), prochy (*pepeo*) lub inne pozostałości (szczątki) osoby zmarłej (*posmrtnostatkemrtvog*). Tej samej karze podlega, kto bezprawnie rozkopuje (*prekopa*), niszczy (*razruöi*), uszkadza (*oöteti*) lub poważnie kaleczy (*grubo povrijedi*) grób (*grob*) albo inne miejsce pochówku osoby zmarłej (*mjesto u kojemseumrlisahrnjuje*), a także pomnik lub miejsce pamięci (*spomenikili drugo spomen-obiljeüjeumrlom licu*).

8. Słowenia

Krótki rys historyczno-filozoficzny

Tereny dzisiejszej Słowenii od czasów najdawniejszych stanowiły miejsce zamieszkania neandertalczyków, później plemion celtyckich oraz iliryjskich. W I wieku p.n.e. stały się częścią Republiki Rzymskiej⁷³. Rzymianie ostatecznie opuścili ten region pod koniec IV wieku. Większość miast została zniszczona, podczas gdy pozostała miejscowa

⁷³ N. Forbes, *The Balkans. A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Romania, Turkey*, Oxford University Press, Oxford 1915, s. 12–21.

ludność przeniosła się na tereny górskie, zakładając ufortyfikowane miasta. W V wieku region ten był częścią Królestwa Ostrogotów, a później stanowił przedmiot sporów pomiędzy Ostrogotami, Cesarstwem Bizantyjskim i Longobardami, aby w VIII wieku znaleźć się pod władzą Karolingów i wejść w skład Świętego Cesarstwa Rzymskiego, później Cesarstwa Austro-Węgier, kraju ultrakatolickim⁷⁴. Religia katolicka odgrywała istotną rolę w funkcjonowaniu lokalnych społeczności. Przejawiało się to m.in. w regulacjach związanych z naruszeniem spokoju zmarłych, co zostanie wykazane poniżej. Po I wojnie światowej część terytorium Słowenii weszło w skład Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS), przekształconego kolejno w Królestwo Jugosławii, zaś część znalazła się pod rządami włoskimi, aby po zakończeniu II wojny światowej stać się jedną z republik Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii⁷⁵. W czasie okupacji radzieckiej dochodziło do represjonowania ludności, cenzurowania prasy i aresztowań, często związanych z publicznym praktykowaniem rytuałów religijnych, co znalazło wyraz we współczesnej regulacji prawnej w omawianym zakresie⁷⁶.

8 kwietnia 1990 r. odbyły się pierwsze wolne wybory parlamentarne i w pierwszej turze wyborów prezydenckich Zjednoczona Demokratyczna Opozycja (DEMOS) pokonała partię komunistyczną, zdobywając 54% głosów⁷⁷. 25 czerwca 1991 roku Słowenia proklamowała niepodległość, co spotkało się z atakiem wojsk jugosłowiańskich. Walki zakończyły się rozejmem (tzw. wojna dziesięciodniowa) i ogłoszeniem powstania państwa w dniu 7 października 1991 roku⁷⁸.

Regulacja prawna

W porównaniu do innych państw bałkańskich tereny Słowenii pozostawały względnie jednolite pod względem etnicznym do końca II wojny światowej. Znaczący wpływ na ustawodawstwo miał związek z Cesarstwem Austro-Węgierskim⁷⁹. Nie może jednak ująć uwadze implementacja niektórych rozwiązań rosyjskich, jak odwoływanie się do dóbr zbiorowych jako przedmiotów ochrony omawianych przestępstw, oraz norm prawa międzynarodowego narzucanych przyległym państwom, jak wprowadzenie szczególnej regulacji związanej z zakazem transplantacji i wykorzystywania narządów od zmarłych.

Ochrona zwłok ludzkich w słoweńskim prawie karnym przebiega dwutorowo. Chroniona jest cześć osób zmarłych oraz fizyczne pozostałości zmarłego (zwłoki i miejsce ich spoczynku). Odnośnie do ochrony czci ustawodawca słoweński nie tworzy samodzielnego typu przestępstwa, lecz gwarantuje pośmiertną ochronę czci w sposób pośredni. Wskazu-

⁷⁴ O. Luthar, *The Land Between. A History of Slovenia*, Peter Land Edition, Frankfurt nad Menem 2013, s. 81.

⁷⁵ G. Cresciani, *Clash of civilisations*, Italian Historical Society Journal, 12(2)/2004, s. 5.

⁷⁶ T. Pečar, *The Roman Catholic Church in Slovenia under three totalitarian regimes*, w: P. Jambreč (red.), *Crimes committed by Totalitarian Regimes*, Slovenian Presidency of the Council of the European Union, Bruksela 2008, s. 71–75.

⁷⁷ R. Rizman, *Uncertain path. Democratic transition and consolidation in Slovenia*, Texas A&M University Press, College Station 2006, s. 67–69.

⁷⁸ Ibidem, s. 76–77.

⁷⁹ Zob. M. Najman, *Ewolucja pośmiertnej ochrony zmarłych w prawie karnym na ziemiach polskich do XIX wieku*, *Czasopismo Historyczno-Prawne*, 2/2024, s. 52–54.

je w art. 168 ust. 4 k.k. (*Kazenski Zakonik*)⁸⁰, że jeżeli czyny określone w art. 158–162 i art. 166 k.k. (zniesławienie, zniewaga, kalumnia) zostały popełnione przeciwko osobie zmarłej (*pokojniosebi*), ściganie wszczyna się na podstawie prywatnego oskarżenia (*zasebnotožbo*) małżonka, osoby, z którą zmarły pozostawał w związku pozamałżeńskim, partnera pozostającego w zarejestrowanym związku partnerskim osób tej samej płci, ich krewnych, dzieci lub dzieci adoptowanych, rodziców lub rodziców adopcyjnych, braci lub sióstr (*zakonca, osebe, s katero je pokojnikživel v zunajzakonskiskupnosti, partnerja iz registrirane istospolne partnerske skupnosti, njegovihotrokaliaposvojencev, starševaliposvojiteljev, bratovalisester*).

Ochrona zwłok ludzkich podlega ochronie karnoprawnej na gruncie art. 313 k.k., zgodnie z którym kto bezpodstawnie ukrywa (*skrije*), zabiera (*odnese*), uszkadza (*poškoduje*), niszczy (*uniči*) albo w inny sposób znieważa (*oskruni*) zwłoki (*trupla*), część zwłok albo szczątki ludzkie (*del trupla ali posmrtno ostanke*), podlega karze pozbawienia wolności do lat dwóch. Innym przestępstwem związanym z ochroną zwłok jest pobieranie lub nabywanie części ciała osoby zmarłej w celu transplantacji za wynagrodzeniem, albo wykorzystywanie lub usiłowanie wykorzystania w celu osiągnięcia korzyści majątkowej takiej części lub pośrednictwo w takim procederze (art. 181 ust. 6 k.k.). Pomimo tożsamego przedmiotu wykonawczego przestępstw, odmiennie określone zostały ich przedmioty ochrony i są to porządek i spokój publiczny (*javni red in mir*) oraz zdrowie (*človekovo zdravje*).

Odmienne od pozostałych omówionych regulacji kształtuje się ochrona miejsca spoczynku zwłok ludzkich. Przestępstwo to opisane zostało w art. 312 k.k. Stosownie do jego treści (ust. 1) podlega karze, kto utrudnia (*ovira*), uniemożliwia (*prepreči*) lub zakłóca (*moti*) pogrzeb (*pogreb*). Tej samej karze podlega, kto bezprawnie (*neupravičeno*) rozkopuje (*prekoplje*) lub niszczy grób (*razdregrob*) albo inne miejsce pochówku zmarłego (*kakšendrug kraj, na kateremso pokopani umrli*) albo w inny sposób poważnie je znieważa (*hudooskruni*) (ust. 2). Jeżeli czyny dokonują dwie lub więcej osób albo jeżeli zbezczeszczono dwa lub więcej grobów, sprawcy podlegają karze pozbawienia wolności na czas nie dłuższy niż trzy lata (ust. 3). Tej samej karze podlega, kto publicznie nawołuje lub podżega do nienawiści, jeśli czyn ten polega na znieważeniu (sramotitvijo) symboli religijnych lub zbezczeszczeniu (*skrunitvijo*) grobów (art. 297 ust. 4 k.k.).

Wszystkie wskazane przestępstwa (zakłócenie pogrzebu oraz naruszenie miejsca ich spoczynku) są przestępstwami przeciwko porządkowi i spokojowi publicznemu. Nie może ująć jednak uwadze, że czynności te pozostają także w związku z ochroną wartości religijnych⁸¹.

Ustawodawca słoweński pogrzeb traktuje odmiennie od pozostałych ceremonii religijnych (*verskiobred*), których zakłócenie oraz obraźliwe zachowywanie się (*žaljivoobnaša*) w miejscu ich wykonywania kryminalizowane jest w art. 311 k.k. Powyższe wskazuje, że pogrzeb jest szczególną ceremonią w prawie karnym Słowenii. Wyodrębnienie go od ceremonii religijnych pozwala na wyciągnięcie dwóch wniosków. Albo jest to szczególna

⁸⁰ ZAKO5050, Uradni list RS, št. 50/12 – uradnoprечиščenobesedilo, 54/15, 6/16 – popr., 38/16, 27/17, 23/20, 91/20, 95/21, 186/21, 105/22 – ZZNŠPP, 16/23 in 107/24 (<https://pisis.si/pregledPredpisa?id=ZAKO5050>); dostęp: 30.11.2024.

⁸¹ M. Najman, *The object protected by the criminalization of insult of a human corpse in Polish law*, Gdańskie Studia Prawnicze, 3(64)/2024, s. 122.

ceremonia religijna, w ocenie prawodawcy zasługująca na odmienne traktowanie na gruncie prawa karnego, albo jest traktowany jako ceremonia niereligijna. Ten drugi pozostaje niespójny z posłuszeniem się przez ustawodawcę zwrotem *skrunitev* w art. 297 ust. 4 k.k., sugerującym traktowanie grobów i innych miejsc spoczynku zmarłych jako strefy sacrum, odnoszącej się do wartości religijnych.

9. Kosowo

Krótki rys historyczno-filozoficzny

Tereny dzisiejszego Kosowa do rozpadu Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii w 1992 roku były zbliżone i częściowo związane z państwem serbskim. Od II wieku n.e. tereny Kosowa znajdowały się pod panowaniem Republiki Rzymskiej i kolejno Bizancjum. Ok. VI wieku zasiedlili je Słowianie, w szczególności Bułgarzy, czasowo włączając dane terytorium pod swoje panowanie. Następnie tereny weszły do Królestwa Serbii, aby w XIV wieku trafić pod panowanie tureckie do I wojny światowej.

Po II wojnie światowej Kosowo uzyskało status rejonu autonomicznego jako część Republiki Serbii, a w 1963 roku stało się prowincją autonomiczną⁸². Po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii od 1996 roku na terenie Kosowa toczyły się działania wojenne, zakończone w roku 1999 zajęciem terenów przez misje zbrojne KFOR (NATO), od 2008 roku EULEX (UE), jak również w ramach cywilnej misji tymczasowej (*United Nations Interim Administration Mission in Kosovo*)⁸³. Państwo jako niepodległe funkcjonuje od 17 lutego 2008 roku⁸⁴, choć zgodnie z prawem międzynarodowym publicznym jest to terytorium sporne, a jako państwo uznane zostało przez 97 państw⁸⁵. Region ten zamieszkiwany był i jest przez ludność albańską, w zdecydowanej większości (ok. 93%) muzułmanów⁸⁶. Kwestia ta pozostaje istotna z uwagi na status zwłok ludzkich w islamie, który ciało ludzkie uznaje za dar od Boga i zabrania jego jakiegokolwiek okaleczenia⁸⁷. Niemniej jednak w regulacji prawnej w zakresie pośmiertnej ochrony człowieka w Kosowie nie widać szczególnego wpływu religii na jej kształt. Wręcz przeciwnie regulacja przyjęła kształt narzucony przez siły międzynarodowe, w szczególności zapewnienie nienaruszalności zwłok ludzkich i wykorzystywania ich w celach medycznych, a także ukrywanie śladów zbrodni wojennych poprzez usuwanie, rozkopywanie grobów. Choć regulacja ta jest stosunkowa nowa i zdaje się realizować postulat prawa jako samo-

⁸² M. Lasoń, *Interwencja zbrojna w Kosowie i Libii jako przykłady współczesnych interwencji zbrojnych*, *Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka*, 1/2018, s. 242–243.

⁸³ P. Mojzes, *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the 20th Century*. Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 2011, s. 58.

⁸⁴ Declaration of Independence in Respect of Kosovo, <https://web.archive.org/web/20100821055950/http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>, dostęp: 20.12.2024.

⁸⁵ P. Szeląg, *The „limited recognition” problem and the international presence of the Republic of Kosovo*, *Balcánica Posnaniensia. Acta et Studia*, 31/2024, s. 300. 299–330.

⁸⁶ M. Medeiros, *Beyond the label: Exploring the role of ethnicity in the Kosovo conflict*, *Studies in ethnicity and nationalism*, 31(3)/2021, s. 262.

⁸⁷ K. Aramesh, *The ownership of human body: an Islamic perspective*, *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 2(4)/2009, s. 2.

istnego systemu normatywnego, to i tak widoczna jest w niej szczególna karnoprawna ochrona zwłok i miejsca ich spoczynku.

Regulacja prawna

Liczne konflikty zbrojne na terytorium Kosowa wpłynęły na kształt regulacji karnoprawnej odnoszącej się do penalizacji zachowań wykonywanych na zwłokach. Jednym z takich przestępstw jest opisane w art. 413 ust. 1 Kodeksu Karnego Republiki Kosowa (*Krivični Zakonik Republike Kosovo*)⁸⁸ bezprawne (*neovlašćeno*) odkopanie (*prekopa*), wykopanie (*iskopa*), przekopanie (*kopa*), zburzenie (*razruši*), usunięcie (*ukloni*), uszkodzenie (*ošteti*), zniszczenie (*uništi*) lub zbezczeszczenie (*oskrnavi*) grobu (*grob*) lub innego miejsca pochówku (*ili drugo mesto za sahranjivanje*). Ustawowym przedmiotem ochrony jest porządek publiczny (*javnog reda*). Z kolei typem modyfikowanym wskazanego przestępstwa jest zbezczeszczenie pomników lub grobów (*skrnavljenjem spomenika ili grobova*) stanowiące akt prowokowania lub nawoływania do nienawiści, walki, nietolerancji między grupami narodowymi, rasowymi, religijnymi, etnicznymi lub innymi albo ze względu na orientację seksualną, tożsamość płciową lub inne cechy osobowe w sposób mogący zagrozić porządkowi publicznemu (art. 141 ust. 3 k.k.). Przedmiotem ochrony wskazanego typu modyfikowanego jest porządek konstytucyjny i bezpieczeństwo Republiki Kosowa (*ustavnogporetka i bezbednosti republike kosovo*). Warto zwrócić uwagę również na art. 354 k.k., w którym kryminalizowane jest uszkodzenie (*ošteti*) lub niszczenie (*uništi*) chronionego pomnika lub obiektu kulturowego, historycznego, religijnego, naukowego lub naturalnego (*zaštićeni kulturni, istorijski, verski, naučni ili prirodni spomenik ili objekat*), przy czym w rozumieniu niniejszego artykułu przez pomnik lub obiekt chroniony kulturowo, historycznie, religijnie, naukowo lub przyrodniczo rozumie się przedmiot uznany przez wspólnotę wyznaniową, znajdujący się na nieruchomości przeznaczonej do obrzędów religijnych, nagrobek, grób lub inne miejsce pochówku, zabytek publiczny, pomnik przyrody, przedmiot artystyczny, naukowy lub rzemieślniczy znajdujący się w zbiorach publicznych lub wystawiony na publicznej wystawie, przedmiot służący celowi publicznemu lub zdobiący drogę publiczną, plac lub park, pomnik przyrody lub zagrożony gatunek zwierząt lub roślin. Ustawowym przedmiotem ochrony są środowisko naturalne, zwierzęta, rośliny oraz dobra kultury (*životnesredine, životinja, bilja i kulturni-hobjekatat*). Tym samym ustawodawca kosowski uznał naruszenie grobu lub miejsca spoczynku zarówno jako zachowanie naruszające porządek publiczny, jak i dziedzictwo kulturowe.

Innym przestępstwem związanym z ochroną zwłok ludzkich i miejscem ich spoczynku jest kradzież z grobu (*imovina ukradena iz groba*), uznana w k.k. jako przestępstwo przeciwko mieniu (kwalifikowany typ kradzieży) (art. 315 ust. 2.4 k.k.).

Prawo karne Kosowa przewiduje również ochronę zwłok ludzkich (niezwiązaną z ochroną miejsca ich spoczynku). Stosownie to art. 413 ust. 2 k.k. podlega karze, kto

---

⁸⁸ Službeni List Republike Kosovo / Br. 2 / 14 JANUAR 2019, PRIŠTINA <https://www.kosovopolice.com/wp-content/uploads/2020/07/Krivic%CC%8Cni-zakonik-Republike-Kosovo.pdf>, dostęp: 20.12.2024. W dalszej części skrót „k.k.” odnosi się do wskazanej ustawy.

bezwprawnie (*neovlašćeno*) odkopuje (*iskopa*), uszkadza (*ošteti*), niszczy (*uništi*) lub ukrywa (*sakrije*) zwłoki (*leš*), część zwłok lub prochy zmarłego (*pepeo pokojnika*). Podobnie jak w przypadku naruszenia miejsca spoczynku zwłok, przedmiotem ochrony przestępstw opisanych we wskazanym przepisie jest porządek publiczny.

Kolejne przestępstwo odnoszące się do ochrony zwłok ludzkich stypizowane zostało w art. 259 ust. 6 k.k., zgodnie z którym, kto za wynagrodzeniem (*za nagradu*) lub inną korzyścią (*drugukorist*) pośredniczy w pozyskaniu (*nastupa kao posrednik u nabavci*) ciała (*tela*) lub części ciała innej osoby żyjącej lub osoby zmarłej (*živog ili umrlog*) w celu przeszczepienia (*u svrsitransplantacije*), podlega karze grzywny i karze pozbawienia wolności od sześciu miesięcy do dwóch lat. Jest to przestępstwo skierowane przeciwko zdrowiu publicznemu.

Wnioski końcowe

W każdym z przebadanych krajów występuje odmienna regulacja karnoprawna związana z ochroną zwłok ludzkich i miejsc ich spoczynku. W regulacjach różnie określany jest przedmiot przestępstwa (ochrony). Co do zasady w każdej regulacji występuje więcej niż jeden przedmiot ochrony (m.in. cześć, porządek publiczny, zdrowie, religia). W części regulacji zaimplementowano niektóre narzucone rozwiązania międzynarodowe (np. szczególne typy przestępstw związane z pobieraniem narządów od zmarłych). W niektórych regulacjach brak wyodrębnienia przestępstw wykonywanych na zwłokach ludzkich jako szczegółowego typu przestępstwa (Bośnia i Hercegowina), tj. chronione jest jedynie miejsce spoczynku zmarłych. W większości krajów występuje odrębna ochrona zwłok ludzkich oraz czci osoby zmarłej (Grecja, Czarnogóra, Serbia, Chorwacja, Macedonia, Słowenia). Podobnie w większości regulacji występują szczegółowe przepisy związane z ochroną zwłok i miejsca ich spoczynku (z wyjątkiem Serbii oraz Bośni i Hercegowiny). W niektórych regulacjach wyodrębniono szczegółowe typy przestępstw odnoszące się do naruszenia przepisów regulujących pochówki, tj. statuujące naruszenie przepisów szczegółowych jako przestępstwo (Grecja – do 2019, Czarnogóra).

Regulacje prawne odnoszące się do zachowań przestępczych wykonywanych na zwłokach determinowane są czynnikami pozaprawnymi. Są nimi uwarunkowania historyczne, a w szczególności wynikające z nich normy kulturowe kultur napływowych, a także uwarunkowania religijne i wynikające z nich zwyczaje pogrzebowe i związane z nimi kult zmarłych. Sztuczne tworzenie państwa, a tym samym i narodowości (Jugosławia), nie wpłynęło na odrębności kulturowe poszczególnych grup narodowych i etnicznych. Sztuczna unifikacja prawna obejmuje przepisy obowiązujące jedynie formalnie i ulega szybkiemu dostosowaniu do norm kulturowych. Prawo nie jest stosowane z uwagi na zinternalizowanie w większym stopniu norm kulturowych.

Wielokulturowość Bałkanów wpływa na prawo w krajach tam utworzonych. Dzięki niej normy prawne skupione są na ochronie wartości pozakulturowych, w szczególności na ochronie wartości związanych z państwowością (dóbr zbiorowych). Z konieczności gwarancji równouprawnienia różnych grup kulturowych prawodawca pomija ingerencję norm zwyczajowych na kształt przepisów prawa. W przypadku braku jednolitości kulturowej prawo skupia się na ochronie dóbr wspólnych a nie jednostkowych, zapewniając tym

ostatnim jedynie pośrednią ochronę. Wspólnotę zaczyna traktować się jako dobro nadrzędne nad dobrami jednostkowymi, co jest destrukcyjne dla wspólnoty w ogólności. Przykład Bałkanów pokazuje zatem, że w społeczeństwach wielokulturowych normy prawne dążyć winny w jak największym stopniu do zagwarantowania ochrony dóbr jednostkowych, a nie zbiorowych. Przeciwnie działanie prowadzi do faworyzacji jednej z grup etnicznych i wynikających z tego napięć społecznych skutkujących działaniami eksterminacyjnymi. Konkludując, dążenie do unifikacji etnicznej skupione jest jedynie na osiągnięciu jak najwyższej skuteczności prawa. Prawo staje się celem samym w sobie, powodując zanik różnorodności kulturowej. Tym samym stan ten uzależnia społeczność od celów prawodawcy. To legislator decyduje, jakie wartości podlegają ochronie i ochronę tą przyznaje dobrom zbiorowym, od istnienia których uzależniona jest performatywność kreowanych przez niego norm prawnych. Jednostki, a więc wspólnota, stają się jedynie adresatami przepisów prawa. Fakt, jakie inne systemy normatywne determinują ich zachowania, pozostaje obojętne. Prawo albo chroni jedynie wartości uznane przez kulturę dominującą w danym państwie, albo nie chroni wartości innych niż te niezbędne dla utrzymania jego władzy. Tym samym prawo społeczności wielokulturowej albo dąży do zapewnienia hegemonii kulturze dominującej, albo pozostaje obojętne w stosunku do kultury. Prowadzi do wytworzenia konfliktu pomiędzy dwoma systemami normatywnymi – prawem i kulturą, w którym prawo, w ujęciu pozytywnym będące zawsze wtórne w stosunku do kultury, dążyć będzie do osiągnięcia stanu najwyższego aksjomatu.

Przykład Bałkanów ukazuje, że prawo często pozostaje instytucją społeczną odrębną od norm kulturowych internalizowanych przez jego adresatów. Pokazuje jednocześnie, że prawo oderwane od wartości uznawanych na danym terenie obowiązuje jedynie formalnie. Po upadku realnego socjalizmu w byłej Jugosławii lokalne narody regionu powróciły do pośmiertnej ochrony człowieka na gruncie prawa karnego tak w odniesieniu do zwłok i miejsca ich spoczynku, jak i ochrony czci. Wskazuje to na nadrzędność norm kulturowych zakorzenionych w filozofii starogreckiej, słowiańskiej, a nawet islamie – w których zmarłych uznaje się za byty mające realny wpływ na świat żywych, wręcz zrównywany z mocą boską, a tym samym ich ochronę uważa się za gwarancję stabilności pomiędzy dwoma światami – nad prawem, realizującym partykularne cele rządzących, w tym przede wszystkim utrzymanie istniejących struktur społecznych, zapewniających władzę niektórym grupom.

Bibliografia

Opracowania

- Antić Č., *The History of Serbia*, Laguna, Belgrad 2018.
- Aramesh K., *The ownership of human body: an Islamic perspective*, *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 2(4)/2009, s. 1–4.
- Bataković D., *A Balkan-Style French Revolution? The 1804 Serbian Uprising in European Perspective*, *Balkanica*, 36(2004), s. 113–129.
- Bauer S., *The History of the Ancient World. From the Earliest Accounts to the Fall of Rome*, W.W. Norton & Company, Nowy York 2007.
- Beaton R., *Civilisation or Civilisations? New Contexts for the Ancient Greek Achievement*, w: G. Gianakakis, T. Papanghelis, A. Rengakos, A. Rengakos (red.), *The Future of the Past*, De Gruyter, Berlin 2024, s. 3–10.

- Bilski R., *Kocioł bałkański*, Świat Książki, Warszawa 2000.
- Brunnbauer U., *Serving the Nation. Historiography in the Republic of Macedonia (FYROM) after Socialism*, *Historiein*, 4/2003, s. 161–182.
- Burg S., Shoup P., *The War in Bosnia-Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention*, M.E. Sharpe, Armonk 1999.
- Bury J., *The Invasion of Europe by the Barbarians*, Norton Library, Massachusetts 1967.
- Bury J., Kasprzak J., *Prawo karne islamu*, Warszawa 2007.
- Carmichael C., *Concise History of Bosnia*, Cambridge University Press, Nowy York 2015.
- Cresciani G., *Clash of civilisations*, *Italian Historical Society Journal*, 12(2)/2004, s. 3–15.
- Czekalski T., *Historia Albanii*, Ossolineum, Wrocław 2009.
- Czekalski T., *The Shining Beacon of Socialism in Europe. The Albanian State and Society in the Period of Communist Dictatorship 1944–1992*, Wyd. UJ, Kraków 2013.
- Czerwiński M., Chorwacja. Dzieje, kultura, idee, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2020.
- Davison A., *Turkey, a “secular” state?. The challenge of description*, *The South Atlantic Quarterly*, 102(2)/2003, s. 333–350.
- Demircioğlu F., Akçay E., Deniz H., *North Macedonia after the resolution of the name issue*, *Balkan Social Science Review*, 23(23)/2024, s. 371–389.
- Dimarchos G., Maginas, A. Stergiannis P., *Kodeks Karny – Potrójna Tabela Porównawcza (ΠοινικοΚωδικας ΤριπλοσΣυγκριτικοσΠινακας)*, Ateny 2022, https://www.lawspot.gr/sites/default/files/images/nea/poinikos_kodikas-triplos_sygkritikos_pinakas.pdf, dostęp: 20.12.2024.
- Dimić L., *Historiography on the Cold War in Yugoslavia. From ideology to science*, *Cold War History*, 8(2)/2008, s. 285–297.
- Edmonds R., *The Ethics of Afterlife in Classical Greek Thought*, w: D. Wolfsdorf (red.), *Early Greek Ethics*, Oxford University Press, Oxford 2020, s. 545–562.
- Edwell P., *War Abroad. Spain, Sicily, Macedon, Africa*, w: D. Hoyos (red.), *A Companion to the Punic Wars*, John Wiley & Sons, Chichester 2011, s. 320–338.
- Eliade M., *Sacrum a profanum. O istocie sfery religijnej*, Aletheia, Warszawa 2008.
- Elsie R., *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology and Folk Culture*, New York University Press, Nowy York 2001.
- European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), *Annexe II. Analysis of the Domestic Law Concerning Blasphemy, Religious Insults and Inciting Religious Hatred in Albania, Austria, Belgium, Denmark, France, Greece, Ireland, The Netherlands, Poland, Romania, Turkey, United Kingdom*, <https://web.archive.org/web/20090401145655/http://www.venice.coe.int/docs/2008/CDL%282008%29090add2-e.asp>, dostęp: 20.12.2024.
- Feinberg J., *The Moral Limits of Criminal Law. Harm to Others*, Oxford University Press, Nowy York 1984.
- Fine J., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1994.
- Fine J., *The Various Faiths in the History of Bosnia. Middle Ages to the Present*, w: M. Shatzmiller (red.), *Islam and Bosnia. Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*, McGill Queen’s University Press, Montreal 2002, s. 3–23.
- Floudas D., *A Name for a Conflict or a Conflict for a Name? An Analysis of Greece’s Dispute with FYROM*, *Journal of Political and Military Sociology*, 24/1996, s. 285–321.
- Forbes N., *The Balkans. A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Romania, Turkey*, Oxford University Press, Oxford 1915.
- Gawrych G., *The Crescent and the Eagle. Ottoman rule, Islam and the Albanians, 1874–1913*, IB Tauris, Londyn 2006.
- Grant T., *Extending decolonization. How the United Nations might have addressed Kosovo*, *Georgia Journal of International & Comparative Law*, 28(9)/1999, s. 10–54.

- Irwin Z., *Macedonia/North Macedonia since 1989*, w: S. Ramet, C. Hassenstab (red.), *Central and Southeast European Politics Since 1989*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, s. 362–398.
- Jońca M., *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013.
- Kaplan R., *Balkańskie upiory. Podróż przez historię*, Czarne, Wołowiec 2015.
- Lasoń M., *Interwencja zbrojna w Kosowie i Libii jako przykłady współczesnych interwencji zbrojnych*, *Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka*, 1/2018, s. 241–257.
- Luthar O., *The Land Between. A History of Slovenia*, Peter Land Edition, Frankfurt nad Menem 2013.
- Majhosev A., Majhosev D., *Decriminalization of insult and defamation in the journalistic profession in the Republic of Macedonia through the prism of the law on civil liability for insult and defamation*, *Balkan Social Science Review*, 10/2017, s. 25–41.
- Malcolm N., *Rebels, Believers, Survivors. Studies in the History of the Albanians*. Oxford University Press, Nowy York 2020.
- Marijan D., *Expert Opinion. On the War Connections of Croatia and Bosnia and Herzegovina (1991–1995)*, *Journal of Contemporary History*, 36/2004, s. 249–289.
- Markowska J., *Balkany – określenie medialne czy region geograficzny?*, *Pracei Studia Geograficzne*, 44/2010, s. 45–58.
- Martin J., *Venice Reconsidered. The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*, Johns Hopkins University Press, Nowy York 2002.
- Matthews S., *Bosnia and Herzegovina. History, People, Culture, Travel and Tourism, Environment*, Global Print Digital, Columbia 2017.
- Medeiros M., *Beyond the label: Exploring the role of ethnicity in the Kosovo conflict*, *Studies in ethnicity and nationalism*, 31(3)/2021, s. 260–275.
- Mojzes P., *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the 20th Century*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 2011.
- Mudry T., *Guerre de religions dans les Balkans*, Ellipses, Paryż 2005.
- Mulaj K., *Politics of Ethnic Cleansing: Nation-state Building and Provision of Insecurity in Twentieth-century Balkans*, Lexington Books, Londyn 2008.
- Najman M., *Determinants of the Object of Protection of the Crime of Desecration of a Corpse and a Grave and Defamation of a Deceased Person*, *Krytyka Prawa. Niezależne Studia nad Prawem*, 13(3)/2021, s. 241–254.
- Najman M., *Division of offences carried out on human corpses due to their statutory object of protection*, *Juridical Tribune*, 9(3)/2019, s. 607–617.
- Najman M., *Ewolucja pośmiertnej ochrony zmarłych w prawie karnym na ziemiach polskich do XIX wieku*, *Czasopismo Historyczno-Prawne*, 2/2024, s. 37–60.
- Najman M., *The object protected by the criminalization of insult of a human corpse in Polish law*, *Gdańskie Studia Prawnicze*, 3(64)/2024, s. 118–136.
- Nallbani E., *Early Medieval North Albania. New Discoveries. Remodeling Connections*, *Adriatico-altomedievale (VI–XI secolo) Scambi, porti, produzioni*, 4/2017, s. 311–346.
- Nemeth P., *Legal Rights and Obligations to a Corpse*, *Notre Dame Law Review*, 17(1)/1943, s. 69–73.
- Pavićević A., *Diving into the Silence. Death and Funeral in Serbia in the Beginning of Third Millennium*, w: M. Rotar, A. Teodorescu, C. Rotar (red.), *Death and Dying in the 18th–21st Century in Europe. Volume 2*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2014, s. 86–111.
- Pavićević A., *Funerary Practices in Serbia*, Emerald Publishing, Bingley 2021.
- Pavlicevic D., *Historia Chorwacji*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2004.
- Pawlowitch S., *Serbia. The History behind the Name*, Hurst & Company, Londyn 2002.

- Pečar T., *The Roman Catholic Church in Slovenia under three totalitarian regimes*, w: Jambreč P. (red.), *Crimes committed by Totalitarian Regimes*, Slovenian Presidency of the Council of the European Union, Bruksela 2008, s. 71–80.
- Prekic A., *The religious community and the Communist regime in the case of Montenegro, 1945–1955*, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 15(44)/2016, s. 111–136.
- Rizman R., *Uncertain path. Democratic transition and consolidation in Slovenia*, Texas A&M University Press, College Station 2006.
- Roberts E., *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*, Cornell University Press, Ithaca 2007.
- Rominkiewicz J., *Ateńskie prawo pogrzebowe*, *Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo*, 319(3674)/2015, s. 11–34.
- Rybak A., *Prawnokarna ochrona godności zwłok człowieka*, *Palestra*, 1–2/2014, s. 99–104.
- Shrader C., *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia. A Military History, 1992–1994*, College Station, Texas 2003.
- Stipčević A., *The Illyrians. History and Culture*, Noyes Press, New Jersey 1977.
- Šimić G., *Has the ICTY brought justice to the victims of war in Bosnia and Herzegovina?*, *Indian Journal of Law and International Affairs*, 1(1)/2016, s. 1–12.
- Stawowy-Kawka I., *Zbrojny konflikt albańsko-macedoński (lutymaj 2001 roku) w północno-zachodniej Macedonii. Zaangażowanie dyplomacji USA i UE*, *Studia Politologica Ucraino-Polona*, 4/2014, s. 46–60.
- Thomas C., *Centering the Periphery*, w: T. Howe, J. Reames (red.), *Macedonian Legacies. Studies in Ancient Macedonian History and Culture in Honor of Eugene N. Borza*, Regina Books, Totowa 2008, s. 1–17.
- Treadway J., *The Falcon and the eagle. Montenegro and Austria-Hungary, 1908–1914*, Purdue University Press, West Lafayette 1983.
- Ubicini A., *Les Serbes de Turquie, études historiques, statistiques et politiques sur la principauté de Serbie, le Montenegro et les pays serbes adjacents*, E. Dentru, Libraire Editeur, Paryż 1865.
- Vasiliev A., Groisman S., *Legal doctrine as a source of law in Russia and Bulgaria: comparative aspects*, *Gosudarstvoipravo*, 7/2022, s. 30–39.
- Zacharias M., *Komunizm, federacija, nacionalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Neriton, Warszawa 2004

Aktyprawne

- Declaration of Independence in Respect of Kosovo, <https://web.archive.org/web/20100821055950/http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>, dostęp: 20.12.2024.
- Kodeks Karny Albanii (Albanian Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë), miratuar me ligjin Nr. 7895/1995, datë 27.1.1995 dhendryshuar me ligjin Nr. 146/2020, datë 17.12.2020, <https://fju.gov.al/wp-content/uploads/2024/02/Kodi-Penal-RSH.pdf>, dostęp: 20.12.2024.
- Kodeks Karny Bośni i Hercegowiny (Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine), *Sl. glasnik BiH*”, br. 3/2003, 32/2003 – ispr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 i 47/2023, <https://www.paragraf.ba/propisi/bih/krivicni-zakon-bosne-i-hercegovine.html>, dostęp: 30.04.2025.
- Kodeks Karny Chorwacji (Kazneni zakon), NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22, 114/23, 36/24, <https://www.zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon>, dostęp: 20.12.2024.
- Kodeks Karny Czarbógórym (Krivični Zakonik Crne Gore), „Službeni list Republike Crne Gore”, br. 070/03 od 25.12.2003, 013/04 od 26.02.2004, 047/06 od 25.07.2006, „Službeni list Crne Gore”, br. 003/20 od 23.01.2020, <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/22277>, dostęp: 20.12.2024.
- Kodeks Karny Grecji (ποινικός κώδικας), Law 1492 of 1950 in conjunction with Presidential Decree 283 of 1985 as of 28 February 2017.

Kodeks Karny Macedonii Północnej (Krivičniot zakonik („Služben vesnik na Republika Makedonija”) broj 37/96.

Kodeks Karny Republiki Kosowa (Službeni List Republike Kosovo), Br. 2/14 JANUAR 2019, PRIŠTINA, <https://www.kosovopolice.com/wp-content/uploads/2020/07/Krivic%CC%8Cni-zakonik-Republike-Kosovo.pdf>, dostęp: 20.12.2024.

Kodeks Karny Serbii (Krivični Zakonik), Sl. glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 i 94/2024) (<http://demo.paragraf.rs/WebParagrafDemo/?actid=22218>), dostęp: 20.12.2024.

Kodeks Karny Słowenii (Kazenski Zakonik), ZAKO5050, Uradni list RS, št. 50/12 – uradnoprečiščeno-besedilo, 54/15, 6/16 – popr., 38/16, 27/17, 23/20, 91/20, 95/21, 186/21, 105/22 – ZZNŠPP, 16/23 in 107/24 (<https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO5050>); dostęp na 30.11.2024.

Ustawa nr 143/1 o odpowiedzialności cywilnej za zniesławienie i zniewagę (Zakon za graganska odgovornost za navreda i kleveta) No. 143/1 (Služben V. na R.M.: 251/2022 od 22.11.2022).

Strony internetowe

<https://popis2022.stat.gov.rs/en-us/5-vestisaopstenja/news-events/20230616-st/?a=0&s=0>, dostęp: 20.12.2024.

<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/north-macedonia/#people-and-society>, dostęp: 20.12.2024.